

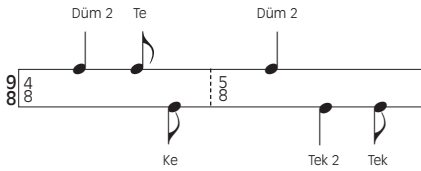
- 26 zamanlı : Evsat, beste devr-i revânî usulleri
 28 zamanlı : Firengî fer', devr-i kebir, remel usulleri
 32 zamanlı : Muhammes, hafif, berefşan usulleri
 38 zamanlı : Darb-ı hüner usulü
 48 zamanlı : Sakil usulü
 60 zamanlı : Nîm-zencir usulü
 64 zamanlı : Hâvî usulü
 88 zamanlı : Darb-ı fetih usulü

Dizi usuller:

- 120 zamanlı : Zencir usulü
 124 zamanlı : Çehar usulü (çâr usul).

Türk mûsikisinde darbeyn adı verilen bazı büyük usuller de vardır. Bunlar gidişleri birbirine uygun, fakat zamanları farklı büyük usullerden ikisinin, birer, ikişer, üçer defa arka arkaya getirilmesiyle meydana gelen usullerdir (bk. DARBEYN). Küçük veya büyük usuller, bir eserin nota yapısında ölçü çizgisi denilen ve portede yukarıdan aşağı doğru çizilen çizgilerle gösterilir. İki çizgi arasında kalan kısım o eserin ölçüldüğü usulün sadece birini içerir. Gerek küçük gerekse büyük usullerle ölçülen eserlerde o eserin usulünü teşkil eden küçük usullerin her biri portede yine yukarıdan aşağıya çekilen noktali çizgilerle, usulün tamamı ise kalın bir veya iki çizgiyle gösterilir.

Aksak usulü (örnek)

Fârâbî'nin usul ve ikâ' konuları üzerine yazdığı *Kitâbü İhşâ'î'l-İkâ'ât* ve *Kitâb il'l-İkâ'ât* adlı iki eseri bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Kantemiroğlu, *Kitâbü İlmî'l-mûsikî alâ vec-hi'l-hurûfât: Mûsikîyi Harflerle Tesbît ve İcrâ İlminin Kitabı* (haz. Yalçın Tura), İstanbul 2001, I, 158-161; Suphi Ezgi, *Nazarî-Amelî Türk Musikîsi*, İstanbul 1935, II, 1-5; Rauf Yekta, *Türk Musikîsi*, s. 95-100; Hüseyin Sâdeddin Arel, *Türk Mûsikîsi Nazariyatı Dersleri* (haz. Onur Akdoğu), Ankara 1991, s. 65-83; İsmail Hakkı Özkan, *Türk Mûsikîsi Nazariyatı ve Usulleri Kudüm Velveleleri*, İstanbul 2006, s. 606-612; Halil Can, "Türk Musikîsi Usulleri ve Vuruşları", *MM*, sy. 261-262 (1970), s. 15-17.

İSMAİL HAKKI ÖZKAN

USÛL-i FIKİH

(أصول الفقه)

Fıkıh kaynaklarını ve bunlardan hüküm çıkarma yöntemlerini inceleyen bilim dalı.

Sözlükte "kök, esas, kaide" anlamındaki **asl** kelimesinin çoğulu **usûlün fıkıh** kelimesine izâfe edilmesiyle oluşturulan ve temel İslâmî ilimlerden biri olan **usûlül-fıkıh** "icmâli delilleri ve fıkıh istinbatına ulaştıran kaideleri bilmek" şeklinde tanımlanır. İcmâli deliller dinî hükümlerin meşruiyet kaynağını teşkil eden delillere toplu bakışı, fıkıh istinbatına ulaştıran kaideler de bu delillerden fikhî hükümlerin çıkarılmasında izlenecek metotları (menhec-menâhic) ifade eder. Ayrıca usûl-i fıkıhın amacı, delillerden hüküm elde etme yollarının bilinmesi, usul faaliyetiyle ulaşılmak istenen sonuç da şer'î hüküm olduğundan hüküm kavramının incelenmesi ve buna ilişkin temel meselelere ait teorinin ortaya konulmasını usul ilmi üstlenmiş, belirli kaynaklardan belirli yöntemlerle hüküm elde edecek kişiyle (müctehid) ilgili meseleler de fıkıh usulünde genellikle ele alınan ana konulardan biri olmuştur (usûl-i fıkıhın tanımlarından örnekler ve analizi için bk. Köksal, *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti*, s. 89-97). Fakihin kaynak ve yöntem bilgisi mahiyetindeki usûl-i fıkıh İslâm ilimleri içinde çok önemli bir yer tutar.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra bir yandan vahyin kesilmesi dolayısıyla yeni şer'î-amelî meselelerle ilgili icthadların vahyin denetiminden geçme imkânının kalmaması, diğer yandan müslümanların yeni kültür ve medeniyet çevreleriyle bir arada yaşamak durumunda kalmaları sebebiyle dinî-hukukî alanla ilgili amelî meselelerde nitelik ve nicelik yönünden büyük artış ve çeşitlilik meydana gelmesi icthad faaliyetinin yeni bir ivme kazanmasını kaçınılmaz kılmıştır. Âlim sahâbilerin dinî-hukukî içerikli olaylar hakkında ileri sürdükleri farklı görüşlerden hangisinin esas alınacağını belirleyen bir merci yoktu ve bu husustaki temel kabule göre her icthad teorik planda geçerliliğini koruyordu. Ancak uygulamada bunlardan birinin esas alınması gerektiğinden insanlar dinî yaşantılarında genellikle bölgenin önde gelen âlimlerinin görüşlerine uyuyor, toplumu ilgilendiren konularda kamu otoritelerince bir tercih yapılıyordu. Yöneticiler tercihlerinin sağlıklı olması açısından önemli gördükleri meselelerde istişareler-

de bulunuyor, şûra kuralları çerçevesinde yürütülen bu görüşmelerin ardından ulaşılan sonuç, katılanların fikir birliği varsa daha sonra geliştirilen terminolojiye göre bir tür icmâ niteliği kazanıyordu. Fakat bütün fikhî meselelerde görüş birliği sağlanması bir yana bunların şûra konusu yapılması bile mümkün değildi. Ehli tarafdandan yerinde yapılan icthadlar geçerli kabul edildiğinden görüş farklılığının çokluğu toplumda bir rahatsızlık meydana getirmiyor, uygulamada da hukuk güvenliği açısından önemli sıkıntılar yaşanmıyordu. Yine bu dönemde icthadların dayanaklarının açıklanmasına ve farklı görüş sahiplerinin kendi haklılıklarını ortaya koymasına imkân verecek düzenli müzakere ortamları henüz oluşmadığından sahâbe arasında zaman zaman bu yönde tartışmalar meydana gelse de pratik sonuçla ilgili tercihten sonra artık o meseleye dair teorik bir inceleme çalışması yapılmıyordu. Zira Resûlullah'ın mektebinde yetişmiş olanın sahâbeye kazandırdığı nitelikler böyle bir yönelişi gerekli kılmadığı gibi pratik hayatın gerekleri ve akışı henüz bu tür bir çalışmaya da imkân vermiyordu. Buna karşılık İslâmiyet'i öğretmek üzere değişik bölgelere yayılan sahâbiler bir yandan geniş kitleleri aydınlatırken diğer yandan öğrenci gruplarına eğitim veriyor, böylece Hz. Peygamber'in söz ve uygulamaları hakkında kısmen farklı bilgilere ve nasların (Kur'an ve Sünnet'teki ifadeler) yorumlanması konusunda farklı eğilim ve anlayışlara sahip ilim halkaları oluşuyordu.

Tâbiin döneminde durum değişmiş, entelektüel odak noktaları belirginleşmeye başlamıştı. Dinî meselelerle ilgili kaynak ve yöntem bilgisi konusunda sahâbe devrinde oluşmaya başlayan farklı anlayış ve eğilimleri belirtmek için "ehl-i Hicâz" ve "ehl-i İrâk" şeklindeki coğrafi adlandırma yanında "ehl-i eser" ve "ehl-i re'y" şeklinde soyut bir anlatıma yönelme ekolleşme sürecinin hızlandığının açık bir göstergesiydi. Ancak her iki adlandırma fıkhîtaki tavırla sınırlı olmadığı gibi bu gruplara nisbet edilen âlimler rivayete veya re'ye önem verme derecesi bakımından aynı anlayışa sahip değildi ve bu isimlendirmeler sadece iki ana çizgiyi belirtmekteydi. Tâbiin ve tebeu't-tâbiin dönemlerinde bütün zamanını ilim öğrenme ve öğretme yanında benimsenen veya karşı çıkılan görüşlerin temellerini teorik incelemeye tâbi tutmaya ayıran ilim halkaları teşekkül edince fikhî hükümlere dayanak kılınan rivayetlerin ve dinin iki ana kaynağı olan Kur'an ve Sünnet'ten sonuç çıkarmada izlenen yöntem-

USÛL-i CEDÎD

(bk. CEDİDCİLİK).

lerin sorgulanması süreci hızlanmış, bu konuda düzenli çalışmalar yapanların sayısı artmıştı. Diğer bir ifadeyle bir yandan farklı eğilimler etrafında beliren ekolleşme kısa bir süre sonra fıkıh mezhebi diye anılacak fikrî ve tatbikî birikimin temellerini oluştururken diğer yandan bu birikimin sağlıklı bir dokuya sahip olup olmadığını tesbite imkân veren akademik tartışma ortamları geliyordu. Kaynak telakkisini, metotların hesabını sorma ve hesabını vermeyi hızlandıran bu tartışmalar aynı zamanda savunulan görüşlerin tutarlılığını incelemeye, dolayısıyla bunların fikrî derinlik kazanmasına imkân hazırlıyordu.

Başlangıçtan itibaren fikhî meseleleri çözüme bağlarken dayanılacak iki ana kaynağın Kur'an-ı Kerim ile Hz. Peygamber'in sünneti olduğu hususunda görüş ayrılığı bulunmamakla beraber bu çerçevede ortaya konan çabalar bakımından sünnet malzemesinin sıhhati meselesi özel bir önem taşıyordu. Zira Kur'an'ın Resûl-i Ekrem'in sağlığında yazıya geçirilmesi, Hz. Ebû Bekir döneminde bir heyet tarafından mushaf şekline getirilmesi ve Hz. Osman devrinde yine bir heyet tarafından Resûlullah'tan işitilen okunmuş biçimlerine (kıraat) imkân verecek, böyle olmayanları ayıklayacak mushaf çoğaltma çalışmasının gerçekleştirilmesi ve bütün bölgelerde İslâm ümmetinin üzerinde birleştiği mushafın esas alınmasıyla bu kaynakla ilgili ciddi ihtilâflar yaşanması önlenmişti. Sünnetin tesbiti ve tedvini ise geniş zamana yayıldığından Hz. Peygamber'e nisbet edilen söz ve uygulamalara ilişkin rivayetlerin sağlamlığı konusu fikhî hükümlerin kaynakları açısından önemli bir sorun teşkil ediyordu. Medine'de yaşayan sahâbe âlimleri, Resûl-i Ekrem'e atfen yapılan rivayetlerin tereddüt uyandırması halinde bunların kabulü konusunda belirli kriterlere göre ayıklama yapmakla beraber hadis uydurma hareketinin de etkisiyle, Resûlullah'ın yaşadığı Hicaz bölgesinin uzağında kalan Irak bölgesindeki âlimlerin hadis rivayetlerine karşı daha temkinli davranması bu konuda özel bir tavrın gelişmesine zemin hazırlamıştır. Başından beri İslâm muhitinde Kur'an ve Sünnet bağlayıcı kaynak kabul edilse de fıkıh ilminin teşekkül döneminde müctehidlerin bu kaynakları anlama çabası yanında ikinci kaynağın sıhhatiyle ilgili sorgulamalara da yoğunlaşması kaçınılmaz olmuştur. Bu arada kaynak sınırlaması çerçevesinde sahâbî kavil ve tatbikatının da özel bir önem taşıdığını belirtmek gerekir.

İctihadda belirli fikhî telakkilerin ve metotların benimsendiğinin açıklanması bir yandan akademik düzeyde safların belirginleşmesine yol açarken diğer yandan geniş kitlelerin dinî ve hukukî hayatını düzenli ve istikrarlı biçimde sürdürebilmesinin teminatını oluşturuyordu. Böylece sözü edilen entelektüel odak noktaları etrafında meydana gelen kümeleşmeler, mensubiyet duygusu ve düşüncesinin de etkisiyle belirli bir fakihe nisbetle anılmaya başlandı. Bu da fıkıh mezheplerinin teşekkülü demektir. Fakat uygulamada bunlardan hangisinin esas alınacağı meselesi giderek ciddi bir boyut kazanıyor, özellikle yargı alanında hukukî ihtilâfların çözümünde hukuk birliğine duyulan ihtiyaç her geçen gün artıyordu. Hukuk birliğinin en göze çarpan pratik sonucu hukuk güvenliğine katkı sağlanması olmakla birlikte bunun temelinde tutarlılık arayışının bulunduğu dikkate alınırsa fertlerin dinî hayatlarını düzenlemeleri konusunda da aynı arayışın önem taşıması tabiidir. Bu kritik dönemde belirli görüşlerin kamu otoritesinin desteğiyle öne çıkarılmasıyla hukuk birliğinin sağlanması yönünde bazı teklif ve teşebbüsler ortaya çıkmışsa da neticede bu ihtiyaç, fikrî kümelenmelerin mezhepleşmesi ve mezheplerin tabii bir süreçte toplumda yerleşmesi yoluyla karşılanmıştır. Diğer taraftan ileride mezhep imamları diye anılacak olan müctehidler döneminde fikhî hükümleri elde etmede izlenen metotların teorik tartışmalara konu edilmesi şifahî düzeyde kalmayıp yazıya da geçirilmeye başlanmıştır. Fakat bu dönemin temel özelliği fıkıh doktrinlerinin fürû-i fıkıh yönünün yazıyla tesbit edilmesiydi ve usul yönüne dair yazılı malzeme sınırlıydı. Bu verimli dönemin ortaya çıkarıldığı fıkıh külliyyatı değişik açılardan işlenmeyi bekleyen zengin muhtevalı bir malzeme teşkil ediyor, bunların tasnif edilmesi, imamlara nisbet edilen görüşlerin onlara aidiyetinin sıhhati açısından değerlendirilmesi, fürû hükümlerinin yeni meseleler için hareket noktası kılınabilmesi için dayandığı düşüncenin tahlil edilmesi, özellikle metotsuzluk veya çelişirlik iddialarına karşı bu görüşlerin temellerinin dolayısıyla tutarlılığının ortaya konması gerekiyordu. Böyle bir ortamda meydana gelen ve o güne kadar yürütülen icthad faaliyetinin fikrî temellerini ve metotlarını açıklamayı üstlenen fıkıh usulü, fıkıh eğitimi ve mesleğinin sağlam esaslar üzerinde gelişmesini kolaylaştırıp kavramların inceltülmesine ve ortak bir ilim dilinin oluşturulmasına da katkı sağlamıştır. Fakat

mezheplerin birbirine karşı mücadele içine girmesi vb. şartlar mezhep kurucuları sonrasındaki âimleri nisbeten statik bir çalışma yapmaya sevk etmiş, bu alandaki eserlerde savunmacılık ve korumacılık özelliğini belirgin hale getirmişti.

Usûl-i Fıkıh Yazımında Temel Eğilimler. Bazı kaynaklarda, II. (VIII.) yüzyılda bilhassa Hanefî mezhebi imamlarınca fıkıh usulü kitaplarının veya bazı usul meselelerine dair risâlelerin kaleme alındığına dair ifadeler yer alsa da günümüze ulaşan ilk fıkıh usulü eseri Şâfiî'nin *er-Risâle*'sidir. Bu eserin önemli bir bölümü sünnetin ve bilhassa haber-i vâhidin dinî bilgi kaynağı olduğunun ispatına ayrılmış, bunun yanında beyan, icmâ, kıyas, istihsan gibi usul bahisleri ele alınmıştır. Usul ilminin belli başlı meselelerini ihtiva eden kapsamlı ve metotlu eserler ise bundan yaklaşık bir buçuk asır sonra, fıkıh mezheplerinin teşekkülünü tamamlaması ve fürû kitâbiyatının belirli bir olgunluğa kavuşmasının ardından ortaya çıkmaya başlamıştır. Özellikle aradaki bu zaman farkı sebebiyle *er-Risâle*'nin Şâfiî'ye nisbeti ve onun usul ilminin kurucusu olduğu şeklindeki yaygın düşünce bazı araştırmacılar tarafından tartışma konusu edilmiştir (Makdisi, *Religion, Law and Learning*, s. 5-47; Ibn 'Aqil, s. 73-74; Zysow, s. 3; Hallaq, *Law and Legal Theory*, s. 587-605; *A History of Islamic Legal Theories*, s. 30-35). Bir edebî tür olarak fıkıh usulünün ortaya çıkışı eğitim kurumları, bunları destekleyen vakıflar, hoca-öğrenci ilişkileri ve bir görüşler bütününü teşkil eden doktrinleriyle İslâm'da mezheplerin kurumsallaştığı IV. (X.) yüzyılın başlarına kadar gelir (Melchert, bk. bibl.; Bedir, s. 18-19). İlk dönem usul eserlerinin önemli bir kısmında, ilgili mezhebin fürû çözümlerinde dayandığı delilleri ve izlediği yöntemleri açıklayıp iç tutarlılığı ortaya koyma amacının belirgin olması anlamında "mezhebî karakter" dikkat çeker. IV. (X.) yüzyıldan modern döneme kadar fıkıh usulü literatüründeki hâkim eğilimleri, hatta bir ölçüde bu ilmin gelişimindeki ana evreleri fıkıh, kelâm ve felsefe / mantıkla ilişki düzeyine göre ayırt etmek mümkündür. Daha çok bir fıkıh mezhebinin fürû hükümlerini temellendirmeye ve bunların ilgili delillerden elde edilmiş biçimini açıklamaya yönelik kaleme alınan usul kitaplarının yöntemi "fukaha metodu", aynı amaçla fakat kelâm ilke ve mezhepleriyle de ilgisi kurularak yazılanları "mütekellimîn metodu" diye adlandırılmıştır. En çok yayıldığı ilim muhiti dikkate alınarak bunlardan ilki Hanefî meto-

du, ikincisi Şâfiî metodu olarak da anılır. VI. (XII.) ve özellikle VII. (XIII.) yüzyıldan itibaren usul yazımında, İslâm düşüncesi içerisinde teorik alanlar için ortak bir ilim dili halinde geliştirilen felsefe-mantık dilini esas alma eğilimi yaygınlık kazanmıştır. Bu dönemde önceki iki yöntemi birleştirmek amacıyla yazılan usul eserlerinden “karma (memzûc) metot” diye söz edilir.

a) **Fukaha Metodu.** Fıkıh usulünü bir mezhebe sıkı biçimde bağlı ve fûrû hükümleriyle doğrudan irtibatlı şekilde ele alan, kuralları belirlemede tümevarıma ağırlık veren fukaha metodu en çok Hanefîler’le özdeşleştirilir. Kerhî’ye ait *er-Risâle fi’l-uşûl*, Hanefî âlimlerinden günümüze ulaşan usule dair ilk çalışma olarak zikredilse de eser bazı genel kaideler içeren bir risâleden ibarettir. Hanefî usulünün ilk kapsamlı örneği Cessâs’ın *el-Fuşûl fi’l-uşûl (Uşûlû’l-fıkh)* adlı eseridir ve fukaha metodunun kurucu metinlerinden biri kabul edilir. Müellifin *Ahkâmü’l-Kur’an*’ın girişinde yaptığı açıklamalar (1, 5), bu kitap için mukaddime şeklinde kaleme aldığı belirttiği *el-Fuşûl fi’l-uşûl*’ünün günümüze ulaşmayan baş tarafında hangi meseleleri incelediği hakkında bir fikir vermektedir. Genel hatlarıyla Cessâs’ın eserini takip eden, fakat onun kadar kapsamlı olmayan Saymerî’nin *Kitâbü Mesâ’ili’l-ĥilâf fi’l-uşûl’l-fıkh*’i, *el-Fuşûl* ile birlikte erken dönem Irak Hanefîleri’nden zamanımıza kadar gelen bir diğer usul kitabıdır. Mâverâünnehirli Hanefî usulcüsü Debûsî’nin *Takvîmü’l-edille*’si, yer yer Cessâs’ın eserinden faydalanmakla birlikte bu disipline getirdiği birçok orijinal katkı sebebiyle Hanefî usul geleneğinde ve fıkıh usulü tarihinde çok özel bir yere sahiptir. İlk defa lafızların taksimini dörtlü bir çatı üzerinde sistemleştiren, hissî fiil-şer’î fiil ayırımını terimleştirerek bu ayırım üzerine çeşitli meseleler bina eden, ehliyet bahsinin bir bütün halinde usul ilmine dahil edip vücûb ehliyeti-edâ ehliyeti ayırımını ortaya koyan usulcünün Debûsî olduğunu söylemek mümkündür. Başta Şemsü-leimme es-Serahsî ve Fahrülislâm Ebû’l-Usr el-Pezdevî olmak üzere sonraki Hanefî usulcülerinin onun bu katkılarının yanında eserinin sistematiğinden de büyük ölçüde yararlanmış ve birçok temel yaklaşımını devam ettirmiştir. *Takvîmü’l-edille* üzerine Fahrülislâm el-Pezdevî’nin kaleme aldığı şerh günümüze ulaşmamıştır. Aralarında ciddi benzerlikler bulunan Serahsî’nin *el-Uşûl*’ü ile Fahrülislâm el-Pezdevî’nin *Kenzü’l-vüşûl*’ü sonraki Hanefî usul kitabiyatının temel kaynaklarını oluşturacaktır.

Fahrülislâm el-Pezdevî’nin kardeşi Ebû’l-Yûsr el-Pezdevî’nin *Ma’rifetü’l-ĥuceci’s-şer’iyye*’si de bu bağlamda büyük öneme sahip eserler arasındadır. Fahrülislâm el-Pezdevî’nin kitabı, Hanefî usul sistemine getirdiği yenilikler ve Serahsî’nin *el-Uşûl*’üne göre daha vezir olması sebebiyle Hanefî ilim çevrelerinde büyük kabul görmüştür. Bu eserle ilgili şerhler arasında öncelikle Abdülazîz el-Buhârî’nin *Keşfü’l-esrâr*’ını, Hüsâmeddin Hüseyin b. Ali es-Siğnâki’nin *el-Kâfî*’sini ve Ekmeleddin el-Bâbertî’nin *et-Taqrîr*’ini bilhassa zikretmek gerekir. Pezdevî’den etkilenmekle birlikte Hanefîliğini Mâtürîdî kimliğiyle birleştiren eserler arasında Mahmûd b. Zeyd el-Lâmîşî’nin *Kitâb fi’l-Uşûl’l-fıkh*’i ile Üsmendî’nin *Bezlü’n-nazar fi’l-uşûl*’ü sayılabilir. Hanefî âlimlerinin kaleme aldığı usul kitaplarından büyük ölçüde Pezdevî ve Serahsî’nin metoduna bağlı kalanlar arasında Ahşikesî’nin *el-Müntehab fi’l-uşûl’l-mezheb*, Habbâzî’nin *el-Muğni fi’l-uşûl’l-fıkh* ve Ebû’l-Berekât en-Neseffî’nin *Menâru’l-envâr* adlı eserleri zikredilmelidir. Bunlar üzerine çeşitli şerhler yazılmıştır.

Orta Asya Hanefî geleneğine mensup bu âlimler, Hanefîlik içerisindeki Mu’tezilî temayüle karşı çıktıkları gibi Eş’arî ve Mâtürîdî tarzı bir kelâm anlayışından da uzak, ilmî temelini yalnız fıkıhta bulan bir fıkıh usulüne yoğunlaşmışlardır. Onlara göre fıkıh usulü yalnız fıkıhla bağlantılı bir ilimdir ve kelâmı ilgisi bulunmadığı gibi başka bir ilmin dalı da değildir (Serahsî, *Meb-sûl*, 1, 2). Onların Mu’tezile’den uzak durduklarını vurgulayan ifadeler kullanmasında o sıralarda Hanefîler’in Mu’tezile taraftarlığıyla suçlanmasının da etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu husustaki açıklamalarında inanç konularının incelendiği bilim dalını kelâm yerine tevhid ve sıfatlar ilmi diye niteledikleri, bid’at ve hevâya düşme tehlikesine dikkat çekerek Selef’e vurgu yaptıkları, İslâm’ın temel iki ilmi olarak Mu’tezile’nin bid’atlarından uzak tevhid ilmiyle fıkıh ilmini tesbit etmeye çalıştıkları görülür (Ebû’l-Usr el-Pezdevî, 1, 29 vd.; Ebû’l-Berekât en-Neseffî, *Keşfü’l-esrâr*, 1, 4-6).

Diğer üç mezhepte de V. (XI.) yüzyıla kadar genelde fûrû-i fıkıh temeline dayalı eserler yazılmıştır. Bunların bir kısmında müellifler fıkıh usulünün kelâmdan bağımsız bir ilim olarak düşünülmesi gerektiğini belirtirken bazıları açıkça kelâma karşı çıkmıştır. Meselâ İbnü’l-Kassâr’ın, *‘Uyânü’l-edille fi mesâ’ili’l-ĥilâf beyne fukahâ’i’l-emşâr* adlı eserine mukaddi-

me olarak yazdığı, Mâlikî mezhep usulü niteliğindeki *el-Mukaddime fi’l-uşûl*’ü, bir diğer Mâlikî fakih Ebû’l-Vefîd el-Bâcî’nin *İhkâmü’l-fuşûl fi’l-ahkâmî’l-uşûl*, *Kitâbü’l-Hudûd (Risâle fi’l-hudûd)* ve *Kitâbü’l-İşârât* adlı eserleri, kelâma mesafeli Şâfiî âlimi Ebû İshak eş-Şîrâzî’nin hilâf meselelerini incelediği *et-Tebşîra fi’l-uşûl’l-fıkh*’i ile fıkıh usulünü bir bütün halinde ele aldığı *el-Lüma’ fi’l-uşûl’l-fıkh* adlı muhtasar kitabı ve buna yazdığı *Şerĥu’l-Lüma’* isimli hacimli şerh dönemin ilim çevrelerinde etkili olmuştur. Kendini “ashâbü’r-re’y” karşısında konumlandırılan ve Şîrâzî’nin Eş’arî muhalifliğinden etkilenen Şâfiî âlimi Ebû’l-Muzaffer es-Sem’ânî, kelâmın değerini takdir edip onu “as-lü’l-uşûl” diye nitelemekle birlikte temel ve kapsam bakımından sınırlı bir ilim olduğunu, buna karşılık fıkıhın işlediği meselelerin sınırsız olduğunu, ayrıca kelâmcıların fıkıha yabancı kaldıkları için usul eserlerinde fukahânın istidlâl tarzından saptıklarını ifade etmek suretiyle fıkıh usulünü kelâma ırcâ etme çabasını eleştirir (*Kavâifü’l-edille*, 1, 17-19). Fukaha yöntemini uygulayan Hanbelî usulcüsü Ebû’l-Vefâ İbn Akil de fıkıh usulünü kelâmın bir alt dalı haline getirmeye çalışan Kâdî Abdülcebbar ile Abdülkâhîr el-Bağdâdî’ye karşı çıkarak bu iki ilmi birbirinden ayırdığı gibi kelâmın sınırlarını ve bunun hangi kısmının fıkıh usulü için hazırlık niteliği taşıdığını belirtir ve usulü’l-dîni daha geniş olan usul-i fıkıh içine yerleştirir (Makdisî, *Ibn ‘Aqil*, s. 78. İbn Akil’in bu konudaki ifadeleri için bk. Ebû’l-Vefâ İbn Akil, s. 2). İbn Akil ve Sem’ânî’nin Hanefî mezhebiyle ilişkisi, fukaha metodunun en çok Hanefîler’le özdeşleştirilmesini haklı kılan bir durum olarak zikredilebilir. Çünkü bunlardan ilki eski bir Hanefî olan Ebû Ya’lâ el-Ferrâ’ya talebelik yapmış ve Bağdat’ta Hanefî-Mu’tezilî çevrelerde yetişmiş, diğeri de Hanefî iken Şâfiîliğe geçmiştir (Makdisî, *Ibn ‘Aqil*, s. 18; Bedir, s. 36).

Ehl-i hadîsin aklî ve teorik bir ilim olduğu için başlangıçta fıkıh usulüne çok yakın durmadığı ve bu disipline katkı yapmakta isteksiz davrandığı, bunların fıkıhtaki temsilcisi olan Hanbelî âlimlerinin ise kendilerini diğer mezhep mensupları gibi mezheplerinin teorik esaslarını ortaya koyma yönündeki akışa uymak zorunda hissettikleri, bununla birlikte mezhebin temel kaynakları kabul edilen Ebû Ya’lâ el-Ferrâ’nın *el-‘Udde*’si ve Kelvezânî’nin *et-Temhîd*’i ile Ebû’l-Hüseyin el-Basrî’nin *el-Mu’temed*’i arasında sistematik benzer-

lik bulunduğu ve İbn Kudâme'nin *Ravza-tü'n-nâzûr*'ının Gazzâlî'nin *el-Müstaşfâ*'sının bir özeti olduğu dikkate alınır. Usul yazımı konusunda uzun süre orijinal görüşler ortaya koymakta zorlandıkları söylenebilir. Ancak Ebü'l-Vefâ İbn Akil'in Hanbelî usul tarihinde özel bir yeri vardır. İbn Akil fıkıh usulü öğretiminde bir müfredat oluşturmayı hedefleyerek kaleme aldığı, dört ana bölümden meydana gelen *el-Vâzih fi usûli'l-fıkh* adlı eserinde George Makdisi'ye göre -ihtilâf konusu hükümleri üzerinde icmâ edilmiş hükümlere dönüştürmek amacıyla- başka usul kitaplarında bulunmayan yeni bir yazım ve istidlâl metodu geliştirmiş ve iki asır kadar sonra Batı Hıristiyan dünyasında en gelişmiş örneğini Thomas Aquinas'ın *Summa Theologiae*'sında ortaya koyacağı skolastik metodun mücidi olmuştur. Makdisi, Ortaçağ Batı dünyasında bir bilgi alanının bütününe ilişkin çalışmaları ifade etmek üzere kullanılan "summa" adının İslâm ilim muhitindeki "el-kitâbü'l-câmi'" terkinin tercümesi, İslâm dünyasındaki ilk câmi' kitabın ise İbn Akil'in *el-Vâzih*'i olduğunu ileri sürmektedir (skolastik metotla ne kastedildiği ve Makdisi'nin diğer değerlendirmeleri için bk. Ebü'l-Vefâ İbn Akil, *el-Vâzih*, neşredenin girişi, II, 5-6; III, 5-6; IV/1, s. 1-7; İbn Akil'in kendi yöntemiyle ilgili açıklaması için bk. *el-Vâzih*, IV/2, s. 485). İbn Hazm'ın Zâhirî usulünün günümüze ulaşan temsilcisi durumundaki *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm* adlı eserini yöntem bakımından fûrû-i fıkıh temeline dayanmamakla birlikte belirli bir mezhebin usulünü ortaya koyması yönüyle bu bağlamda zikretmek mümkündür. Eserin müellif tarafından yapılan ve *en-Nübez fi usûli'l-fıkhî'z-Zâhirî*, *en-Nübzetü'l-kâfiye fi usûli ahkâmi'd-dîn* adlarıyla yayımlanan bir muhtasarı da vardır.

b) Mütakellimîn Metodu. Usul konularıyla kelâm ilke ve mezhepleri arasında ilgi kurma özelliğiyle öne çıktığı için bu isimle anılan ve tüm dengelime ağırlık veren mütakellimîn metoduna göre fıkıh usulü eserlerinin kaleme alınmasındaki en önemli etkenlerden biri, bunların yazıldığı dönemde İslâm ilim çevrelerinin hâkim çoğunluğunu oluşturan ehl-i hadîs ile Eş'arîler tarafından Mu'tezile'nin sapkın bir ekol sayılarak dışlanması, Sünnî ilkelere büyük ölçüde tesbit edilmesi ve buna bağlı olarak birçoğu kelâm ilkeleriyle yakından alakalı olan fıkıh usulü ilkelerinin gözden geçirilmesine gerek duyulmasıdır. Bu dönemde Hanefîler'ce -Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin vefatından iki yüzyıl sonra- Mâtürîdîliğin

inşa edilmesi de bu gerekliliğin bir sonucudur. Esasen fıkıh usulü eserlerinin fıkıh veya kelâm mezheplerine bağlı olarak yazılması birbirini dışlayan değil genellikle beraber bulunan iki olgudur.

Bâkîllânî ve Kâdî Abdülcebbar, fıkıh usulü alanındaki temel yaklaşımların kelâm alanındaki yaklaşımların uzantısı olması gerektiği anlayışından hareketle fıkıh usulünü kelâmla uyumlu, hatta kelâma bağlı bir ilim hâline getirmeye çalışmış, Gazzâlî'nin kelâmı şer'î ilimlerin en üst mertebesine yerleştirip diğer şer'î ilimlerin ona göre cüz'î olduğunu ifade etmesi de (*el-Müstaşfâ*, I, 18, 20) bu tutumun genel kabul görmesine yardımcı olmuştur. Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'ye nisbet edilen bir fıkıh usulü eseri bulunmamakla birlikte Mâlikî-Eş'arî âlimi Bâkîllânî'nin günümüze yarısı ulaşan *et-Taḫrîb ve'l-irşâd*'ı Eş'arîliğin V. (XI.) yüzyıldaki büyük temsilcisi İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî vasıtasıyla Eş'arî eğilimli usul kitaplarını etkilemiştir. Cüveynî'nin *et-Telḫîş fi usûli'l-fıkh*'i Bâkîllânî'nin anılan eserinin işlenmiş bir muhtasarı mahiyetindedir. Cüveynî'nin fıkıh usulüne dair olgunluk dönemi eseri olan *el-Burhân fi usûli'l-fıkh* üzerine Sicilyalı Mâlikî âlimi Muhammed b. Ali el-Mâzerî'nin *İzâḥu'l-maḥşûl min Burhâni'l-usûl* ismiyle kaleme aldığı şerh Mâlikî âlimlerinin Eş'arî-Şâfîî usul eserleriyle ilişkisi açısından önem taşır.

Kâdî Abdülcebbar'ın fıkıh usulüne hasrettiği *el-ʿUmed*'i müstakil halde günümüze ulaşmamışsa da öğrencisi Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin buna yazdığı *Şerḥu'l-ʿUmed* Vatikan Kütüphanesi'ndeki (nr. 1100), başı ve sonu eksik sadece icmâ, kıyas ve icthad bölümlerini içeren bir yazmasına dayanılarak neşredilmiştir (nşr. Abdülhamîd b. Ali Ebû Züneyd, Medine 1410). Ayrıca Kâdî Abdülcebbar'ın büyük bölümü zamanımıza kadar gelen *el-Muḡnî* adlı hacimli kelâm külliyyatının "eş-Şer'iyât" ve "et-Teklîf" başlıklı ciltleri müellifin fıkıh usulüne dair görüş ve yaklaşımları hakkında aydınlatıcı niteliktedir. Ebü'l-Hüseyn el-Basrî tarafından kaleme alınan *el-Muʿtamed*'in mütakellimîn metoduyla yazılan eserleri en fazla etkileyen kitap olduğu söylenebilir.

Gazzâlî'nin *el-Menḥûl* adlı eseri hocası İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin ders notlarından hareketle hazırlanan bir gençlik dönemi çalışmasıdır. *el-Müstaşfâ* ise müellifin vefatından kısa bir süre önce yazdığı eserlerinden biri olup fıkıh usulü tarihinde çığır açan eserler arasında yer alır. Bâkîllânî ve Cüveynî gibi Eş'arî âlimle-

rinin eserlerinin yanında Basrî'nin *el-Muʿtamed*'ini ve Debûsî'nin *Takvîmü'l-edile*'si başta olmak üzere Hanefî fukahasının usul çalışmalarını inceleyen Gazzâlî, *el-Müstaşfâ*'da bütün bu birikimden yararlanarak fıkıh usulünü bilhassa epistemolojik yönden yeniden gözden geçirmiştir. Mütakellimîn usulüyle kaleme alınan dört temel eserden biri sayılan *el-Müstaşfâ* (diğerleri Kâdî Abdülcebbar'ın *el-ʿUmed*'i, Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin *el-Muʿtamed*'i ve İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin *el-Burhân*'ı), İslâmî ilimler hiyerarşisiyle ve bu arada kelâm-fıkıh usulü ilişkisiyle alakalı eserin girişinde yer alan ifadeler, kitabın başına konan mantık özeti ve mantıkla bütün nazarî ilimler arasında kurulan münasebet, bir de fıkıh usulünü dörtlü bir çatı etrafında inşa eden planıyla sonraki eserler üzerinde derin bir etki bırakmıştır. İbn Rüşd el-Hafîd'in kaleme aldığı *ez-Zarûrî fi usûli'l-fıkh* adlı eser *el-Müstaşfâ*'nın başarılı bir özeti olmanın yanında orijinal katkı ve düşünceler de içerir.

Fukaha metodunun kendileriyle özdeşleştirildiği Hanefîler arasında fıkıh usulünü Mâtürîdî kelâmına dayalı olarak yazma eğilimi Mu'tezilî ve Eş'arîler'den daha sonra ortaya çıkmıştır. Bunun başta gelen sebebi, aralarında Cessâs gibi (*Aḥkâmü'l-Kurʾân*, I, 5) bazı konularda Mu'tezilî eğilimiyle bilinen ve kelâmla fıkıh usulü arasındaki hiyerarşik ilişkiye işaret eden fakihler yer almakla birlikte Hanefîler'in uzun bir süre fıkıh mezhepleri dışında bir kimlik aramamış olmalarıdır. Hanefîlik, Irak dönemi boyunca Mu'tezile ile yakın ilişki içinde bulunmuş, hatta Kerhî, Cessâs, Saymerî gibi Iraklı Hanefîler'in Mu'tezilî eğilimleri taşıdığı iddiası yaygınlık kazanmış olsa da, V. (XI.) asırda Mu'tezile'nin artık sapkın bir fırka iddiasıyla dışlanması ve ehl-i hadîs ile Eş'arîliğin güçlenerek ağırlıklı bir kısmını teşkil ettikleri Ehl-i sünnet'in temel ilkelerinin tesbit edilmesiyle birlikte Hanefîler de kelâm sahasında kimliklerini belirleme ve Mu'tezile ile ilişkilerini kesme ihtiyacı duymuştur. Bu aşamada, fıkıh ve fıkıh usulü ile kelâm arasında güçlü bir bağ bulunduğu ve usul eserinin müellifinin itikaddaki temel yaklaşımlarına uygun olması gereğine dikkat çekip Hanefî-Mâtürîdîliğe dayalı bir fıkıh usulü inşa etmeyi hedefleyen Alâeddin es-Semerkindî'nin özel bir yer işgal ettiği görülür. Alâeddin es-Semerkindî, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin günümüze ulaşmayan fıkıh usulüne dair *Meʿâḫizü's-şerâʿiʿ* adlı eserinden birçok pasaj içeren *Mizânü'l-usûl*'ünde, fıkıh usulü alanında yazılan

eserlerin çoğunun Hanefîler'e usulde (itîkad) muhalefet eden Mu'tezile'ye ve fûrûda (fıkıh) muhalefet eden hadis ehline ait olduğu için bunlara dayanmanın ikisinden birinde hata yapmaya yönelteceğini belirttiikten sonra Hanefî ilim muhitiinde fıkıh usulü sahasında kaleme alınan eserleri iki grupta değerlendirir. Birinci gruba yerleştirdiği Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin *Me'âhizü's-şerâ'if* ve *Kitâbü'l-Cede'li* ile onun hocalarının ve öğrencilerinin yazdıkları eserleri fûrû ve usulü birleştiren, şer'î ve akfî ilimlerde derinleşen âlimler tarafından kaleme alınması yönüyle son derece sağlam ve doyurucu bulur. İkinci gruptakileri ise fûrûun inceliklerine inmeleri ve sistematik biçimde yazılmaları bakımından överken -isim vermeden bunların müelliflerinin usulün (akaid) inceliklerinde, özellikle akfî önermeler konusunda mahir olmadıkları için farkına varmadan bazı hususlarda Hanefî karşıtı görüşlere kapıldıklarını ifade eder (I, 97-99; bu ifadelerle ilgili değerlendirmeler için bk. Bedir, s. 22-32). Ancak Alâeddin es-Semerikandî tarafından benimsenen yöntemin, özellikle Hanefîlik içinde Sad-rüşşerîa ile birlikte geleneksel fukaha yönteminin felsefe-mantık diliyle yeniden ifade edilmesi ve artık belli bir kelâm mezhebine bağlılıktan çok nazarî meseleleri yeniden inşâ ve tercih etmeye dayalı tahkik tavrının yaygınlaşması sebebiyle Lâmişî dışında takipçi bulamadığı söylenebilir.

c) Müteahhirîn Dönemi Yazım Metodu. VI. (XII.) ve özellikle VII. (XIII.) asırdan itibaren usul kitaplarının fıkıh ve kelâm mezhepleriyle ilgisi belli ölçüde devam etmekle birlikte kelâm ilminin felsefleşmesine paralel şekilde, giderek felsefî ve mantıkî kavram ve düşünce unsurları usul eserlerinde ağırlık kazanmaya başlamış, İslâm düşüncesinde teorik alanlar için ortak bir ilim dili olarak geliştirilen felsefe-mantık dili fıkıh usulü kitaplarının da yazım dili haline gelmiştir. Bu tarz yazımın en temel özellikleri, fıkıh usulünün incelediği meseleleri gittikçe artan bir oranda pratik sonuçlarından tecrit edecek şekilde ele almak, önceki asırlarda fıkıh usulüne ait görülmeyen çeşitli meselelerle meşgul olmak, usûl-i fikhî kelâm gibi teorik yönü baskın ve yalnız fıkıhın değil bütün İslâmî ilimlerin metodolojik ve felsefî esaslarını tesbit eden bir ilim durumuna getirmeye çalışmaktır. Fıkıh usulünün kuruluş dönemindeki işlevi, bu dönemdeki yazım tarzıyla birlikte büyük ölçüde fıkıhın felsefesi ni yapma yönünde değişmiştir. Bu yazım

şekli aynı zamanda kelâm ilminin felsefleştiği, yani konusunu varlık olarak değiştirip İbn Sînâ'nın metafiziğinden hareketle yöntem ve meselelerini yeniden ifade ettiği dönemde yaygınlaştığından kelâm ilmindeki dönüşüm ve değişim metafizik ilkeleri kelâma dayanan fıkıh usulüne belli ölçüde tesir etmiştir. Bu eserlerde genel olarak İslâmî ilimler arasında bir bütünlük sağlama ve bunlar için ortak bir ilim dili geliştirme arayışının sürdüğü bu dönemde fıkıh usulünü fikhî veya kelâmî bir mezhebin sözcüsü olmaktan çıkarıp tahkik, tercih ve inşâ usulleriyle onu yeniden yapılandırmanın ve bütün İslâmî ilimler için ortak bir metodoloji ve fıkıhın felsefesi haline getirmenin amaçlandığı söylenebilir.

Gazzâlî sonrasında eser veren ve felsefe-mantık dilini eserlerinde kullanan usulcülerin birçoğu, mensup oldukları kelâm mezhebi ne olursa olsun tıpkı akfî-felsefî ilimler arasında var olduğu kabul edilen hiyerarşi gibi İslâmî ilimler arasında da bir hiyerarşinin bulunduğu yolunda Gazzâlî'nin *el-Müstasfâ'da* dile getirdiği görüşü (I, 18-20) benimseyip geliştirmiş ve kelâmın bütün dinî ilimlerin -hatta bazılarına göre bütün ilimlerin- başı sayıldığını kabul etmiştir. Kelâmın bu konumu mevzuunun genişliğiyle temellendirilir. Bu görüşe göre kelâmı fıkıh usulü arasında küllîlik-cüz'îlik ilişkisi vardır; kelâm diğer bütün ilimlere olduğu gibi usule de ilkelere sağlamakta, fıkıh usulü meşruyetini kelâmdan almaktadır. Ayrıca fıkıh usulü kelâmı fıkıh arasında ara konumdadır ve ilkinden temel ilkelerini elde ederken ikincisine ilkelerini vermektedir. Gazzâlî'nin başlattığı mantıkla ilgili girişin -Muvaffakuddin İbn Kudâme'nin *Ravzatü'n-nâzir*'inde ve İbnü'l-Hümâm'ın *et-Taḥrîr*'inde görüldüğü gibi- bazı eserlerde devam ettirilmesi felsefe-mantık yönelimli usul eserlerinin karakteristik özellikleri arasında sayılabilir. Mantık ilmi medreselerde standart ders haline geldikten sonra fıkıh usulü kitaplarının başına buna dair bir giriş konmasına gerek görülmemişse de artık okuyucunun mantığı iyi bildiği var sayılarak çeşitli bölümler içerisinde mantık kavramları bolca kullanılmıştır. Necmeddin et-Tûfî'nin *Ravzatü'n-nâzir*'i esas alarak yazdığı *Şerḥu Muḥtaşarı'r-Ravza* adlı hacimli şerḥ, İbn Kudâme'nin mantığı usule dahil etme hususunda Gazzâlî'yi takip etmesine yönelttiği eleştiri, fıkıh usulü yazım tarzlarını tasnif ve tahlil etmesi gibi özellikleri bakımından dikkate değer bir eserdir. Aynı dönemdeki diğer bir ge-

leşme, Gazzâlî'nin fıkıh usulüne karıştırılmasından şikâyet ettiği -daha sonraları fıkıh usulünün istimdad ettiği ilimler olarak kabul edilecek olan- dil, fıkıh ve kelâma ait ilkelere Seyfeddin el-Âmidî ve Molla Fenârî gibi usulcülerin eserlerinin girişinde ayrı bir bölüm halinde yer vermesinin usul eserlerinin konu tasnifini ve tertibini etkilemesidir.

Bu dönemde Hanefî ve Şâfiî metotlarının birleştirilmesi amacıyla yazıldıkları açıkça ifade edildiğinden karma metot denilen eserlere İbnü's-Sââtî'nin *Bedî'u'n-nizâm*'i ile (İbn Haldûn, s. 427) İbnü'l-Hümâm'ın *et-Taḥrîr*'i örnek gösterilir. Hanefî kitaplarına mahsus olduğunu belirttiği (s. 271) ehliyete ârız olan hallere dair bir başlık açması yanında esere Gazzâlî gibi mantık özetiyle başlayarak farklı eğilimlerin içerik özelliklerini de birleştiren İbnü'l-Hümâm'ın eseri önemli fakat yoğun, veciz üslûbuyla metninden ziyade şerhlerinden istifade edilebilecek nitelikte bir kitaptır. Mütakellimîn metodunun temel örneklerini, bilhassa Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin *el-Mu'temed*'i ile Gazzâlî'nin *el-Müstasfâ*'sını esas alıp bunların muhtevasını yeniden telif eden Fahreddin er-Râzî'nin *el-Maḥşûl*'ü ile Âmidî'nin *el-İḥkâm*'i fıkıh usulü meselelerinin felsefî ve mantıkî kavramlarla ifade edilmesine öncülük yapan, müellifi Şâfiî ve Eş'arî olsun olmasın daha sonra yazılan usul eserlerinin önemli bir kısmına ya ihtisar / şerḥ / hâşîye olarak veya temel kaynakları arasında yer alarak damgasını vuran eserlerdir. Bu gruptaki en etkili kitaplar içinde Şehâbeddin el-Karâfî'nin *Nefâ'isü'l-uşûl fi şerḥi'l-Maḥşûl*'ü ile *Tenkihü'l-fuşûl* adlı muhtasarı ve buna yazdığı *Şerḥu Tenkihü'l-fuşûl*, Kâdî Beyzâvî'nin özellikle sonraki Şâfiî ülemâsı tarafından çokça okunan ve şerhedilen *Minhâcü'l-uşûl* adlı muhtasar eseri, Mâlikî âlimlerinden İbnü'l-Hâcib'in *Münteha's-sûl ve'l-emel fi 'ilmeyi'l-uşûl ve'l-cede'li* ile buna yazdığı *Muḥtaşarı'l-Müntehâ'sı* (*el-Muḥtaşar*) sayılabilir. Bu dönemin eserlerinden, Tâceddin es-Sübki'nin kendi zamanına kadar yazılan 100 civarında usul kitabındaki konuları ve görüşleri derleyip özetleyerek meydana getirdiği *Cem'u'l-cevâmi'* ile Bedreddin ez-Zerkeşî'nin bütün usul meselelerini bir araya getirmeyi amaçladığı kapsamlı eseri *el-Baḥrû'l-muḥîṭ*'ini bilhassa zikretmek gerekir.

Debûsî-Serahsî-Pezdevî çizgisinde gelişip olgunlaşan mütakaddimîn Hanefî usulünü müteahhirîn dönemi ilim anlayışına uygun biçimde, akfî ve felsefî ilkelere da-

yalı olarak felsefe-mantık diliyle ve bazı katkı ve sorularla birlikte yeniden ortaya koyan Sadrüşşeria'nın *Tenkihü'l-uşûl* adlı muhtasar metni ve bu metin üzerine yine kendisinin kaleme aldığı *et-Tavzîh* adlı şerh ile Teftâzânî'nin bu şerhe yazdığı ve müellife önemli eleştiriler yönelttiği *et-Telvih* adlı hâşiye asırlar boyunca Osmanlı medreselerinde okutulmuş, eserin gerek metni gerek müellifin şerhi gerekse *et-Telvih* üzerine şerh, hâşiye ve ihtisar şeklinde birçok çalışma yapılmıştır. Sadrüşşeria'nın *et-Tavzîh*'te ele aldığı bazı meseleler ve özellikle hüsün-kubuh hakkında başlattığı dört mukaddime geleneği ulemâ arasında yeni tartışma alanları açmış, bu konuda müstakil risâleler kaleme alınmıştır (bk. TENKİHÜ'L-USÛL). Sadrüşşeria'nın önemli bir katkısı da o zamana kadar yalnız felsefenin konusu kabul edilen ukûl-i erbaa nazariyesini fıkıh usulünün insan tasavvuru ve ehliyet bahsi içerisinde ele alarak ve özellikle bu mertebelerden "akl bi'l-meleke"yi mükellefiyetin dayanağı olarak tesbit eden Beyzâvî'yi takip ederek bir fıkıh usulü konusu haline getirmesidir (Köksal, sy. 40 [2011], s. 40). Sadrüşşeria sonrasında Osmanlı döneminde telif edilen usul eserlerinden Molla Fenârî'nin *Fuşûlü'l-bedâiyi*'i ile Molla Hüsrev'in *Mir'âtü'l-vüşûl*'ü ve şerhi *Mir'âtü'l-uşûl*, *et-Tavzîh* ve *et-Telvih*'ten büyük ölçüde faydalanılarak kaleme alınmış, ilki kadar orijinal değilse de yaygın olarak incelenen meseleleri tercih ve ifade ediş tarzı bakımından Osmanlı âlimleri nezdinde rağbet görüp medreselerde okutulmuş, üzerine çeşitli hâşiyeler yazılmıştır. Bunların en önemlisi, dikkate değer tahkik ve düşünceler içeren ve klasik fıkıh usulünün kapsamlı eserlerinin sonuncusu sayılan Mevlânâ Mehmed İzmirî'nin hâşiyesidir. XVIII. yüzyıl âlimlerinden Ebû Saîd el-Hâdimî'nin *Mecâmî'u'l-hakâ'ik*'i veciz olması yanında *Mecelle*'nin kaynaklarından birini teşkil eden küllî kaidelere dair bölümüyle dikkat çekicidir. Bu kitap aynı zamanda hıristiyan bir Osmanlı bürokrati ve ilim adamı olan Sava Paşa'nın *Etude sur la théorie du droit musulman* adlı

eserinin fıkıh usulüne dair konularının ana kaynağını teşkil etmiştir. Güzelhisârî'nin *Mecâmî'u'l-hakâ'ik* üzerine yazdığı *Menâfi'u'd-dekâ'ik* adlı şerh de ilgi görmüştür.

Ca'feriyye'nin fıkıh usulü alanında diğer mezheplerden farklı yaklaşımlarının en önemlisi mâsum imam anlayışına bağlı olarak delil tasavvurunda kendini gösterir. Ca'ferî usulünün tarih boyunca Mu'tezilî ve Sünnî usulünde geliştirilen kavram ve düşüncelerle etkileşim içinde bulunduğu, bunun yanı sıra deliller ve fikhî hükümlerin elde edilmiş metotları hususunda kendine mahsus farklılıkları ilgili eserlerde yansıttığı söylenebilir. Delillerin bir bölümünün "usûl-i amelîyye" genel başlığı altında ele alınması bu eserlerin sistematik bakımdan bir farklılığı kabul edilebilir. Ca'ferî âlimlerinden günümüze ulaşan ilk usul eseri Şeyh Müfid'in kaleme aldığı *et-Tezkire bi-üşûli'l-fıkıh*'tır. Şeyh Müfid'in öğrencisi Şerîf el-Murtazâ'nın *ez-Zerî'a fi 'ilmi uşûli's-şerî'a*, İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'nin *Mebâdî'ü'l-vüşûl*, Ahund Molla diye bilinen Muhammed Kâzım Horasânî'nin *Kifâyetü'l-uşûl* adlı eserleri Ca'ferî usulünün en çok referans gösterilen kaynakları arasındadır. Son devir Şîî âlimlerinden Âyetullah Muhammed Bâkır es-Sadr'in *Dürûs fi 'ilmi'l-uşûl* günümüzde en çok okunan Ca'ferî usul eserleri arasında yer alır (Mezheplerin fıkıh usulü literatürü hakkında toplu bilgi için ilgili maddelere bk.).

Öte yandan klasik anlamda bir fıkıh usulü kitabı olmayıp bu ilmin bazı temel meselelerine yoğunlaşan veya bunları farklı ve daha genel açıdan ele alan eserler de yazılmıştır. Meselâ Selefî yaklaşıma sahip bir âlim olan İbn Kayyim el-Cevziyye fıkıh usulüyle ilgili birçok konuyu incelediği *İ'lâmü'l-muvakkâ'in* adlı eserinde fürûu esas alan usul yazma eğilimine yakın durmakta ve bu ilmin temel konusu kabul edilen birçok kelâmî-nazarî meseleyi dışarıda bırakmaktadır. Mâlikî fakihî Şâtıbî'nin kendi döneminde pek dikkat çekmeyen, XIX. yüzyıldan itibaren yoğun ilgi gören *el-Muvâfakât*'ı maslahat kavramına özel vurgu yapması ve makâsîd eksenli incelemeleri bu ilim içinde bir alt dal oluşturacak biçimde genişletmesi yönüyle usul literatüründe seçkin bir yere sahiptir.

XIX ve XX. yüzyıllardaki yenilikçi, islahçı ve modernist hareket ve şahsiyetler üzerinde büyük etkisi olan Şevkânî'nin *İrşâdü'l-fuğûl*'ü herhangi bir mezhebe bağlı olmaksızın yazılan mukayeseli bir eser hüviyetindedir ve özellikle sünnet bölümü dikkat çekicidir. M. Reşîd Rızâ ve Siddîk

Hasan Han gibi şahsiyetlerin çabalarının da etkisiyle şöhreti yayılan *İrşâdü'l-fuğûl* sonraki fıkıh usulü kitapları için kaynak teşkil etmiş ve İslâm dünyasının eğitim kurumlarında ders kitabı olarak okutulmuştur. Siddîk Hasan Han'ın *Huşûlü'l-me'mûl*'ü Şevkânî'ye ait eserin bir muhtasarı mahiyetindedir. Son nesil Osmanlı ulemâsından Büyük Ali Haydar Efendi'nin *Usûl-i Fıkıh Dersleri*, klasik Hanefî usul kitaplarındaki üslûp ve muhtevayı Türkçe'ye aktarmadaki başarısıyla, Seyyid Bey'in *Usûl-i Fıkıh: Medhal ve Usûl-i Fıkıh Dersleri* de fıkıh usulü ile kelâm ilmi arasında kurduğu üst düzey irtibatlar ve bilhassa -bir kısmına dönemin şartlarının etkisiyle- geniş yer verdiği hilâfet, hüsün-kubuh, irade, kazâ ve kader, adalet gibi meseleler dolayısıyla önemli eserlerdir. Mahmud Esad Seydişehrî'nin *Telhîs-i Usûl-i Fıkıh ve Usûl-i Fıkıh*, İsmail Hakkı İzmirli'nin *Usûl-i Fıkıh Dersleri ve İlm-i Hilâf* adlı kitapları da bu dönemde kayda değer eserleri arasında yer alır.

XX. yüzyılın başlarından itibaren bazı yönleriyle klasik tarzdan farklılaşan modern bir fıkıh usulü yazımının başladığı görülür. Muhammed el-Hudârî'nin *Uşûlü'l-fıkıh* adlı kitabının öncülük ettiği bu tarzdaki eserlerin genel özellikleri klasik metinlerdeki bol terimli yoğun üslûbu basitleştirmek, delillere ve metotlara dair farklı usul ekollerinin anlayış ve kabullerini kaynaştırıp birleştirmek, geniş tartışmalara fazla dalmadan usul ilminin temel meselelerini genel bir çerçeve içinde sunmaktır. XX. yüzyılda İslâm dünyasının çeşitli bölgelerindeki eğitim kurumlarında okutulan bu eserler, aynı zamanda İslâmî ilimlerde uzman olmayan ve klasik metinlere nüfuz edemeyen aydınların İslâm hukuk metodolojisi ve felsefesine dair bilgi edinmesini de sağlamıştır. Çağdaş araştırmacılar Hasan Hanefî'nin *Mine'n-nas ile'l-vâkı'*: *Muḥâvele li-î'âdeti binâ'i 'ilmi uşûli'l-fıkıh* adlı hacimli eseri, fıkıh usulünü yeniden inşa etmek amacıyla usul literatürünü analitik biçimde ele alan dikkate değer bir çalışmadır.

Usûl-i Fıkıhın İçeriği ve Konularının Ter-tibi. V. (XI.) yüzyılın ilk yarısında vefat eden Bâkılânî, Kâdî Abdülcebbar ve Debûsî'nin bu ilmin içeriğinin belirlenmesinde önemli rol oynadıkları, özellikle Debûsî'nin *Takvîmü'l-edille*'si ve Ebû'l-Hüseyn el-Basrî'nin *el-Mu'temed*'iyle birlikte fıkıh usulünün gerek muhteva gerekse ifade bakımından olgunluğa kavuştuğu, Gazzâlî ve Fahreddin er-Râzî ile onları izleyen âlimlerin eserlerinde bu ilmin muhtevasının ni-

hâfî bir şekil aldığı görülür. Bununla birlikte bu alandaki eserlerin hemen hepsinde değişmez konular bulunduğu gibi müelliflerin ilmî mensubiyeti, kişisel birikim ve entelektüel eğilimlerine göre değişiklik gösteren konular da vardır. Meselâ aklın mahiyeti ve özellikleri konusu birçok usulcünün eserinde yer almazken bazı mütekelimîn usulcülerine Sadrüşşerîa ve Molla Fenârî gibi muahhar Hanefî usulcülerin eserlerinde genişçe tartışılmaktadır. *et-Tavzîh* ve *et-Telvîh*'te hüsün-kubuh meselesini bütün neticeleriyle birlikte tahlil eden "mukaddimât-ı erbaa" da bunun örneklerindedir. Aynı asırda yazılan usul eserlerinde bile muhtevanın önemli ölçüde farklılıklar taşıdığına dikkat çeken Vâil B. Hallâk (Wael B. Hallaq) bazı kitaplarda diğerlerindeki alışılmış başlıkların hiç yer olmadığını ve Yunan mantığıyla ilgili bilgiler, kelâm ilminde işlenen ilim teorileri, hurûf-ı meânî, fıkıhın yardımcı kaynakları gibi birçok konunun fıkıh usulüne dahil edilip edilmeyeceği hususunda farklı tercihler yapıldığını belirtir (*Law and Legal Theory*, s. 179-180).

Fıkıh usulü kitaplarında tasavvuf konularına fazla yer verilmez. İzzeddin b. Abdüsselâm'ın *Kavâ'idü'l-ahkâm* adlı eseri, meselelere orijinal yaklaşımı yanında usul bahisleriyle tasavvuf konuları arasında sık sık irtibat kurması yönüyle de usul literatüründe ayrı bir yere sahiptir. Bütününe tasavvufî bir neşvenin hâkim olduğu bu eser dışında meselelerin ele alınış ve ifade ediliş tarzı bakımından diğer usul eserlerinden farklılık taşımamakla birlikte bazı tasavvuf konularına da yer verilen birkaç esere rastlanmaktadır. Hasan b. Muhammed el-Attâr, Celâleddin el-Mahallî şerhine yazdığı hâşiyede, Tâceddin es-Sübkî'nin *Cem'ü'l-cevâmi'* adlı eserini tasavvufî bilgi ve öğütler içeren bir bölümle sonlandırmasını temellendirirken tasavvufun zannedildiği gibi mebâdî ve maksatları bulunan müdevven bir ilim olmayıp bütün şer'î ilimlerle alet ilimlerinin semeresi olduğunu ifade ederek Sübkî'nin tutumunun iki farklı ilmin konularını birbirine karıştırma değil bütün İslâmî ilimlerin tahsili sonucunda elde edilmesi gereken mânevî faydanın ifadesi şeklinde anlaşılması gerektiğine dikkat çeker (*Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Mahallî*, II, 513).

Bazı usulcüler kitaplarındaki tertibin mantığını açıklarken bunlardan bir kısmı çeşitli yerlerde ortaya koydukları yaklaşımlarla zımnî tasavvurun anlaşılmasını sağlamıştır. Bir müellifin, kitabında hangi meseleleri hangi sıraya göre incelediğinin tes-

bit edilmesi, onun fıkıh usulü tasavvurunu ve bu ilmin mahiyetine dair temel düşüncesini anlayabilme açısından özel bir öneme sahiptir. Aynı müellifin zaman içerisindeki düşünce gelişiminin sonucu olarak veya farklı ihtiyaçları karşılamak üzere farklı muhtevada birden fazla fıkıh usulü metni yazma durumunu ise ayrıca değerlendirmek gerekir. Bir kısım müellifler usul tertibini, bu ilmin konu ve kavramlarından birini (özellikle delilleri veya hükümleri) merkeze alıp diğerlerini onun etrafına yerleştirmek suretiyle kurgulamışlardır. Bir ilmin ana hatlarını ve esaslarını kuşatamayan kişinin onun inceliklerine ve hedeflerine erişmesinin ümit edilemeyeceğini belirten Gazzâlî (*el-Müstasfâ*, I, 15) fıkıh ve usul faaliyetinin neticesinde elde edilen semere olan şer'î hükmü ve semere kelimesinin türevlerini esas alarak -mantık içerikli bir genel mukaddimeden sonra- fıkıh usulünün konularını dört ana bölüm halinde sıralamıştır: Semerenin elde edileceği kaynaklar (deliller), elde edilen semere (hükümler), semere elde etme keyfiyeti (kaynaklardan hüküm çıkarma metodları) ve semereyi elde edecek kişi (müctehid). Usul konularının tasnifinde belli bir olgunluk derecesine işaret eden, ancak sonraki usulcüler tarafından çeşitli sebeplerle devam ettirilmeyen bu kurgunun ana hatları günümüz eserlerinde genellikle benimsenmektedir. Fıkıh usulü kitaplarının tertibinde rol oynayan önemli bir nokta da birçok usul müellifi tarafından fıkıh usulünün en çok yararlandığı kelâm, fıkıh ve Arap dil bilimiyle alâkalı tanım ve önermelerin bu ilme dair meselelerden önce giriş mahiyetindeki bir bölümde ele alınmasıdır. Bilindiği kadarıyla fıkıh usulü açısından bu üç ilmin öneme dikkat çeken ilk usulcü İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'dir (*Burhân*, I, 7-8). Cüveynî'yi ve Gazzâlî'yi takiben fıkıh usulü mebdelerinin bu üç ilimden elde edildiğini İbn Berhân, İbnü'l-Hâcib, Seyfeddin el-Âmidî, Şehâbeddin el-Karâfî, İbnü's-Sââtî, İbnü'l-Hümâm, Molla Fenârî, Şevkânî gibi usulcüler de ifade etmiş ve eserlerinin tertibinde bu hususu gözeterek kelâm, dil ve ahkâmla ilgili konuları "mebâdî" başlığı altında incelemiştir.

Seyfeddin el-Âmidî, Muzafferüddin İbnü's-Sââtî ve Molla Fenârî fıkıh / şer'î ahkâmla ilgili mebdeleri şer'î hüküm, hâkim, mahkûm fih, mahkûm aleyh şeklinde dört bölümde inceler (*el-İhkâm*, I, 117 vd.; *Nihâyetü'l-vüşûl*, I, 130 vd.; *Fuşûlü'l-bedâ-yî'*, s. 159 vd.). Onların hüküm bahislerini fıkıh usulünün ana konuları arasına değil

bir nevi mukaddime sayılabilecek mebâdî konuları arasına dahil etmeleri fıkıh usulünün mevzuunu yalnız deliller olarak tesbit etmeleriyle doğrudan irtibatlıdır. Fenârî'nin eserinin bir başka özelliği tertibinde mebâdî tasavvurunun -diğer hiçbir usul eserinde rastlanmadığı ölçüde- tayin edici bir rol oynamasıdır ve iki ciltlik *Fuşûlü'l-bedâ-yî'*in bir cildi tamamen mebâdîye ayrılmıştır (İbn Cüzey'in hükümleri esas alan beş bölümlü tertibi için bk. *Takribü'l-vüşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl*, s. 92; Necmeddin et-Tûfî'nin fıkıh usulü eserlerinin tertibine ilişkin yedi farklı örnek üzerinden yaptığı açıklamalar için bk. *Şerhu Muhtaşari'r-Ravza*, I, 97-108; Hallâk'ın fıkıh usulü kitaplarındaki muhtevanın sıralandırılmasına dair bazı şekillerle ilgili tesbitleri için bk. *Law and Legal Theory*, s. 180-181).

İctihad bahislerinin usul-i fıkıh içerisinde müstakil bir yere sahip bulunduğunu kabul edenler yanında bunun tamamlayıcı, ikincil öneme sahip bir bahis olduğunu söyleyenler de vardır. Muahhar dönemde bu ikinci eğilimin hâkim duruma geldiği söylenebilir. Bu eğilimi benimseyen âlimlerin bir kısmı konuyu kıyas bahsinin bir tamamlayıcısı şeklinde ele almış, bir kısmı da eserlerinin hâtime bölümlerinde yer vermiştir. Taklid bahsiyle ilgili olarak da taklidin icthadın mukabili olduğu için mi, yoksa müctehidin delillerden hüküm çıkarması gibi mukallit de müctehidin sözünden hüküm elde ettiği için mi bu ilim içerisinde yer aldığı tartışma konusudur ve âlimlerin genel kanaatine göre birincisi daha doğrudur.

Fıkıh usulünün içeriği dört bölümlü tasime göre şöylece özetlenebilir: **1. Edilletü'l-ahkâm.** Bu bağlamda edille genellikle, kitap gibi ana kaynakların yanı sıra şer'u men kablâh gibi tâlî kaynaklarla tâlî kaynak görevi yüklenen kıyas gibi metodları ve sedd-i zerâ-yî gibi prensipleri topluca ifade eden bir kavram olarak düşünülmüştür. Gazzâlî kıyasın hüküm çıkarma metodları arasında incelenmesi gerektiğini söyler. **2. Hüküm bahisleri.** Hüküm teorisi diye nitelenebilecek bu bölüm de dört başlık içerir: **a) Hüküm ve kısımları:** Hükümün tanımı ve hükümlerle ilgili terminoloji; **b) Hükme konu fiiller / mahkûm fih:** Bir fiilin yükümlülüğe konu olmasıyla ilgili şartlar ve hükümün koruduğu hakkın aidiyeti, sorumluluk ve hak teorilerine esas teşkil edecek ilke, tahlil ve açıklamalar; **c) Hükme muhatap olan kişi / mukellef / mahkûm aleyh:** Hak sahipliğinin ve yükümlülüğün temelini oluşturan nitelikler ve ehliyet teorisi; **d) Hükümün menşe an-**

lamında kaynağı / hüküm koyma yetkisi / hâkim: Kelâm ilminde yer alan hüsün-kubuh tartışmasının uzantısı niteliğindeki bu konunun fıkıh ve fıkıh usulü açısından önem taşıyan yönü, kendisine dinî bildirim ulaşmamış kişilerin dinen yükümlü sayılıp sayılmayacağı ve gerek dinî bildirim bulunmayan durumlarda gerekse dinî bildirimlerin gerekçe ve amaçlarını kavramada aklın rolünün belirlenmesine ışık tutmasıdır. **3. Hüküm istinbat metotları.** Nasların yorumuyla ilgili kurallar, deliller arasındaki zıt ilişkiler ve zıtlığı (teâruz) giderme yolları. Esasen yorum sınırını aşan hüküm çıkarma metotları (özellikle kıyas ve istislah) bu bölüme uygun düşmekle birlikte bunlar genellikle “edilletü'l-ahkâm” kapsamında ele alınmıştır. Makâsîdüş-şerîa konusu yeni eserlerde ayrı bir başlık altında bu bölüm içinde incelenir; klasik fıkıh usulü eserlerinde ise değişik bahisler arasına serpiştirilerek işlenmiştir. **4. İctihad ve taklid.** Fıkıh usulü açısından bu bölümün en önemli kısmı, müctehidde aranacak özellikler ve bununla yakın ilişkisi bulunan icthadın bölünüp bölünmeyeceği konusudur.

Usûl-i Fıkıhın Amacı ve İşlevi. Fıkıh usulünün faydası ve gayesi klasik dönem terminolojisiyle kısaca şer'î-amelî hükümleri bilmektir. Ancak bunun açılımını yansıtan tanımlara göre fıkıh usulünün varlık sebebi ve üstlendiği görev, bu hükümlerin hangi kaynaklardan hangi metotlarla elde edilebileceğini ve bu iş için gerekli küllî kaideleri belirlemek, nihaî amaç (gayenin gayesi) ise bu bilgi sayesinde dünya ve âhîret saadetine erişmektir. Usul âlimlerinin bu ilmin önemini ve değerini vurgulayan ifadelerinde vahyin kesilmesiyle birlikte ilâhî iradenin keşfi için icthadın özel bir önem kazandığı, böylece şer'î hükümleri beyan işlevini müctehidlerin üstlendiği, bunun da ancak hükümlerin dayandığı prensipler ve kaynaklar üzerinde akıl yürütmek, bunları derinliğine incelemek ve fetvalara temel teşkil edecek kuralları ortaya koymakla mümkün olacağı, fıkıh usulünü bilmeyenin taklid seviyesini aşamayacağı avamdan sayılacağı belirtilir.

Fıkıh usulü eserlerinde bu ilmin işlevine ışık tutan tartışmalardan biri, delillerden hüküm çıkarmanın müctehidlere ait bir iş olmasından hareketle bu ilmin müctehidlere mahsus olup olmadığı meselesidir. Bazıları bunun bir müctehid ilmi olduğunu ifade ederken bazıları da tefsir âlimlerinin ve hadis şârihlerinin bu ilmin yardım aldığına ve fikhî hükümleri

delilleriyle bilmenin bu ilim sayesinde gerçekleştiğine dikkat çekerek fikh usulünün müctehidler dışındaki ilim adamlarına da hitap ettiğini söylemiştir. Bazılarına göre ise fıkıh ilmi müctehidlere mahsustur, fıkıh usulü ise böyle değildir. Diğer bir tartışma, müctehid ve usulcü kimliklerinin mukayesesi ve icthad yapabilmek için fikh usulüne ne kadar ihtiyaç duyulduğu üzerinden yürütülür. Bu tartışmalarda icthad kavramının ilk çağırıştığı anlam fûrû-i fikh çerçevesindeki meselelerin çözümü için ortaya konan çaba ise de bu tür icthadın tutarlı bir şekilde gerçekleştirilebilmesi ve bu faaliyetin disipline edilebilmesi için ihtiyaç duyulan fikh usulü kurallarının da esasen birer icthad ürünü sayıldığı göz ardı edilmemelidir (Dönmez, *II. Uluslararası İslam Düşünce-si Konferansı*, s. 249).

Usûl-i fıkıhın amacı ve yararıyla ilgili teorik anlatımlar daha çok fikhî hükümlerin elde edilmesinde onun gerekliliğine odaklansa da bu ilmin kuruluş dönemindeki temel veya ikincil işlevinin, ilgili fikh doktrinine ait fûrû hükümlerinin dayanaklarını ve elde edilmiş yöntemlerini açıklayıp bunlar arasındaki tutarlılığı ve mezhep görüşlerinin meşruiyetini ispat ederek bunu diğerlerine karşı savunmak olduğu birçok klasik usul âlimi tarafından açıkça veya dolaylı biçimde ifade edilmiştir. Eserini belirli bir mezhebin fûrû hükümleriyle ilgili dayanak ve yöntemleri açıklamak için kaleme aldığı açıkça söyleyen usul âlimleri arasında İbnü'l-Kassâr, Bâcî, Ebû İshak eş-Şirâzî, Serahsî, Ebû'l-Yûsuf el-Pezdevî, İbnü'n-Neccâr, Ali b. Süleyman el-Merdâvî, Tûfî, Alâeddin es-Semerkindî, İsnævî, Ruhûnî, Bedreddin ez-Zerkeşî, İbnü'l-Lahhâm, Şehâbeddin el-Karâfî ve Kirmastî sayılabilir. Bazı müellifler mezhep savunmasının ilm-i hilâfa ait bir iş olduğunu, fikh usulünün ise üretici ve ileriye dönük olma yönüyle ondan ayrıldığını ileri sürer (İbn Kemal, s. 7; Güzelhisârî, s. 12). Öte yandan felsefe-mantık dilini kullanan usulcülerin fikh usulünü daha çok İslâmî ilimlerin genel bir metodolojisi olarak temellendirmek istedikleri söylenebilir. Nitekim tefsir ve hadis âlimleri, âyet ve hadislerin anlaşılıp yorumlanmasıyla ilgili delâlet ve dil meselelerinde sık sık fikh usulüne atıfta bulunur (bu konudaki zemin birliğiyle ilgili bir açıklama için bk. Kâfiyeci, s. 11). Farklı ilimlere dair çalışmaları müteahhirin dönemi ilim anlayışının temsil edici metinleri olarak kabul edilen Teftâzânî de bu noktaya dikkat çekmek için fukahânın bu eserlerde fikhî in-

celikleri dayandırdıkları fikh meselelerine çokça yer vermeleri sebebiyle fikh usulünün fıkha özgü olduğunun sanıldığını söyler (*et-Telvîh*, 1, 52). Fikh usulünün metodolojik bir model halinde benimsenmesi İslâmî ilimlerle sınırlı kalmamış, nahiv usulü ve tarih usulü gibi ilimler üzerinde de bu etki açık biçimde görülmüştür (Süyûtî, s. 2-3; Makdisi, *The Rise of Colleges*, s. 79; Gelenbevizâde Ahmed Tefvik Efen-dî, bk. bibl.). Hatta birçok tabibin aynı zamanda fakih olması sebebiyle tıp ilminin dahi metodolojik bakımdan fikihten ve usulünden yararlandığı, İbnü'l-Lebbûdî'nin *Tedkîku'l-mebâhîsi't-tıbbiyye fi tahkîki'l-mesâ'ili'l-hilâfiyye 'alâ tarîki mesâ'ili hilâfi'l-fukahâ'* adlı eserinin bunun bir örneğini teşkil ettiği söylenir (Makdisi, *The Rise of Colleges*, s. 260).

Çağımız araştırmacıları arasındaki hâkim eğilim, fikh usulünün esas işlevinin, müslümanların mevcut ve geleceğe yönelik ihtiyaçlarıyla ilgili yeni icthadlar yapılmasını temin eden bir metodoloji oluşturmaktan çok geçmişteki icthadların doyurucu bir açıklamasını ortaya koyma ve tutarlılığını denetleme olduğu yönündedir. Ancak bu görüşü benimseyenlerin de içinde bulunduğu birçok araştırmacı, fikh usulünün işlevinin bununla sınırlı düşünülmemesi gerektiğine dair açıklamalar yapmıştır. Bu açıklamaların başlıcaları şöylece özetlenebilir: Fikh usulü bütünüyle sonradan gerçekleştirilen bir düşünme faaliyeti olmayıp kökleri fikh kadar eskiye dayanır ve İslâm hukukunun ruhu denilebilecek her şey fikh usulü literatüründe yer alabilir (Weiss, s. xi-xiii); fikh usulü, teşekkül dönemini takiben fikh doktrinlerinin ciddi tahlillere tâbi tutulması sürecinin doğal bir ürünüdür ve yukarıda belirtilen esas işleviyle ilgili tesbit bu ilmin yeni fikhî çözümler üretmeye katkı sağlayamayacağı anlamına gelmez (Dönmez, *İslâmî İlimlerde Metodoloji*, 1, 663-664); fikh usulü salt nasları ilkten anlamının değil teşrî sürecine ilişkin olarak olup biteni anlamının yöntemidir (Apaydın, sy. 1 [2003], s. 10); usûl-i fıkıhın işlevini değerlendirirken onun İslâm düşüncesinin olgunlaşmasıyla ortaya çıkan genel Sünnî çerçeveye fûrûun nasıl uyum içinde olduğunu gösterme amacı da göz önünde bulundurulmalıdır (Bedir, s. 44-45); dört mezhep âlimlerince ortaya konan fûrû-i fikh birikimini bir sisteme kavuşturup rasyonel hale getirme de fikh usulünün önemli bir işlevidir; İslâm dünyasında gerçekleşen değişimlere cevap verme yahut adapte olma kabiliyetine sahip di-

namik bir hukuk düşüncesi olan fıkıh usulünün anlaşılması İslâm'ın ve İslâm entelektüel tarihinin anlaşılmasına büyük katkı sağlar (Hallaq, *A History of Islamic Legal Theories*, s. IX); başlangıçta gelenekselciliğin sahip olduğu hem iman hem de amel üzerine bina edilmiş kurtuluş anlayışına cevap veren bir ilim olması sebebiyle geleneksel dinî ilimlerin zirvesinde yer alan fıkıh usulü V. (XI.) asırdan itibaren kelâm ile fıkıh arasında köprü vazifesi görerek Sünnî kelâm kitaplarında ifade edilen ilke ve değerleri değerlendirme, kelâm ile birlikte Sünnî çerçeveyi oluşturma ve müslüman toplumun meşruyet sınırlarını belirleme işlevini görmüştür (Makdisi, *The Rise of Colleges*, s. 8; Ibn 'Aqil, s. 84); fıkıh usulü yalnız nasların hüküm ifade ediş keyfiyetini anlama metodolojisi değil bütün bir sosyal varlık alanını hem tasvir hem de yeniden inşa edip sürdürmeyi amaçlayan, bu haliyle hukuk, ahlâk, bilim ve sanat alanlarını temellendirmeyi hedefleyen Batılı disiplin ve yaklaşımlarla mukayeseye elverişli bir toplumsal teori şeklinde görülmelidir (Görgün, I, 685-698).

Günümüz teorik hukuk disiplinleriyle karşılaştırıldığında fıkıh usulünün genel içeriği öncelikle onu İslâm hukuk metodolojisi olarak nitelendirmeye elverişli görünmekle birlikte usul eserlerinde yer alan fıkıhın / hukukun kaynakları ve amaçlarıyla ilgili analiz ve değerlendirmeler, bilhassa geç dönem âlimlerince usulün temel meseleleriyle ilişkilendirilip birer usul problemi haline getirilen akıl, yükümlülük, iyikötü, kanun koyucu irade gibi felsefî kavram ve meseleler, fıkıhın ontolojik, epistemolojik ve aksiyolojik yönlerini aydınlatan açıklamalar onun hukuk felsefesi olarak nitelendirilmesine de imkân verecek düzeyde ve yoğunluktadır. Sonuç itibarıyla fıkıh usulünün, içerik ve işlev bakımından modern Batı hukukunda hukuk teorisi (legal theory), hukuk metodolojisi (legal methodology), yorum (interpretation) ve hukuk felsefesi (legal philosophy) adıyla bilinen disiplinlerle ortak yönleri olan, kısaca İslâm hukuk ilminin esaslarını ortaya koyan, çok yönlü ve kendine özgü bir yapıya sahip bir ilim olduğu görülmekte; Muhammed Hamîdullah'ın bazı Batılı araştırmacıların tesbitlerine de atıfta bulunarak dikkat çektiği gibi dünya hukuk literatürü içinde orijinal bir tür olarak yerini alan usûl-i fıkıhın içeriği -insanlığın öteden beri hukuk ve hukuk kuralları üzerinde zihin yormasına rağmen- hukuku ilk defa bir ilim şeklinde ele alma şerefine müslüman âlim-

lerine ait olduğunu söylemeye imkân vermektedir.

İlimler Arasındaki Yeri. Fıkıh usulü birçok ilmin sonuçlarından yararlandığı için İslâm âlimleri tarafından değişik açılardan yapılan ilimlerle ilgili bazı tasniflerinin keşif alanlarında yer alır ve bu yönü onu diğer birçok ilimden farklı kılan özellikler arasında sayılır. Meselâ bu tasniflerin en meşhuru olan, ilimlerin kaynağını ve elde ediliş yollarını esas alan akfî-naklî ayırımı içindeki durumu böyledir. Gazzâlî'nin ifade ettiği, sonraki birçok usulü tarafından benimsenen yaklaşıma göre diğer İslâmî ilimlerin genellikle tek taraflı olmasına mukabil fıkıh usulü hem akfî hem naklî ilkeleri bünyesinde toplamış, naklî yönü de bulunan akfî bir ilimdir. Yine ilimlerden beklenen amaçları esas alan nazârî-amelî ilim ayırımı açısından bakıldığında fıkıh usulünün amelî netice vermesi beklenen nazârî bir ilim olduğu görülür. İlimlerin -bizzat gaye olup olmama esasına dayanan- âlî-âlî (عالی - آلی) şeklindeki taksimine göre bazı âlimler fıkıh usulünü fikhî sonuçlar veren bir alet ilmi, bazıları ise şer'î ilimlerin en ileri noktası şeklinde değerlendirmiş; bir alet ilmi olarak görenlerin ondan daha çok fikhî hükümler elde etme amacını vurgulamış, böylece metodolojik açıdan fıkıh temel teşkil etmesine rağmen amaç yönünden tâbî bir ilim konumunda bulunduğunu düşünmüşlerdir. Özellikle İslâm dininin geniş coğrafyalara yayıldığı ve müslümanların diğer medeniyetlerin birikimiyle karşılaştığı zamanlarda daha da önem kazanan, İslâm muhitinin kendi ürünü olup olmama esasına dayanan şer'î-felsefî (yabancı) ilimler ayırımı bakımından fıkıh usulünün şer'î ilimlerin en önemlileri arasında yer aldığı kabul edilir. Ancak zamanla felsefî kavram, metod ve yaklaşımlardan yoğun biçimde etkilenip yapı açısından bir dönüşüm geçirdiği dikkate alınarak felsefî / felsefleşmiş bir şer'î ilim olduğu da söylenebilir.

Usûl-i Fıkıhaya Yöneltilen Eleştiriler. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı'daki gelişmeler karşısında İslâm dünyasının zayıf duruma düşmesinin sebepleri üzerine yoğunlaşan müslüman aydınların bir kısmı genellikle İslâmî ilimler tasavvuruna, özellikle de klasik fıkıh ve usul anlayışına eleştiriler yöneltilmiş, asırlar boyunca müslüman âlimlerin lafızlarla ve kelâmî ayrıntılarla uğraşıp şeriatla insan hayatı arasındaki sıkı ilişkiyi ve şeriatın maksatlarını ihmal ettiklerini söylemiştir. Aynı yüzyılın sonlarından itibaren bütün unsurlarıyla birlikte modernleşmenin müslüman

ülkeler üzerindeki siyasal, ekonomik ve entelektüel etkisine paralel olarak İslâm düşüncesi, İslâmî ilimler ve bu arada fıkıh usulü hakkında farklı ve yeni düşünceler, eleştiriler ortaya konmuştur. İslâmî ilimlerin ve bilhassa fıkıhın yeniden yapılandırılması ve modernleştirilmesi (tecdid, inşâ ve ihyâ) projesinde teorik açıdan ana işlev fıkıh usulüne verilmiş, bu ilimlerin metodolojik temeli olan fıkıh usulünün bazı unsurlarının yenilenmesi veya değiştirilmesi durumunda yeni ve çağdaş bir fıkıh üretmenin mümkün hale geleceği varsayımına dayanan yeni fıkıh usulü söylemleri sıkça dile getirilmiş, bu açıdan ictihadın işlevsel duruma getirilmesi özel önem taşıdığından mezhepleri ve mezhep bağlılığını bir yana bırakıp mezhepler arası geçişleri ve telifi esas alan bir yaklaşım güç kazanmıştır.

Modern dönemde fıkıh usulünün yenilenmesine dair eleştiri ve önerilerin daha çok hükümlerin meşruyet kaynakları (edilletü'l-ahkâm) konusuna yoğunlaştığı görülür. Kur'an ve Sünnet'in yorumuyla ilgili modern düşüncelerin eklenmesi, bu temel kaynaklarda ifadesini bulan belirli fikhî hükümlerin arkasındaki ahlâkî ve evrensel özü bulmak, dolayısıyla zaman ve zemine göre formun değişebilirliğini sağlamak gerektiği tezi meydana getirmektedir. Fıkıhın fûrû ile ilgili hükümlerinin şeriatın genel amaçları çerçevesinde yeniden değerlendirilmesi önerisini de beraberinde getiren bu düşünceler ortaya konulurken bir yandan Şâtîbî ve Tüfî gibi klasik dönem âlimlerinin makâsîd ve maslahata dair görüşlerine, diğer yandan yorumsalcılık (hermenötik) ve tarihselcilik gibi Batı düşüncesine ait kavram ve unsurlara atıfta bulunulmuştur. Fazlurrahman ve Erkûn (Arkoun) gibi modern İslâm düşüncesinde tarihselciliği temsil eden yazarlarca bu tema etrafında geliştirilen düşüncelerle Muhammed Tâhir İbn Âşûr'un büyük ölçüde Şâtîbî'ye dayanarak tartışmalı meseleleri ve fıkıh usulüne diğer ilimlerden eklenmiş unsurları çıkarıp fıkıhın küllî kaideleri ve fıkıhın amaçlarına ilişkin değişmez ilkeler temelinde bir makâsîdüş-şerîa ilmi kurma önerisi geniş yankı bulmuştur.

Bu bağlamda öne çıkan tartışma ve girişimler arasında, hadislerin çoğunluğunun haber-i vâhid şeklinde nakledilmiş olmasından hareketle sünnetin kaynak değerinin sorgulanmasını, icmâin ortak fikhî çözümler üretme yolu olarak işletilmesiyle ilgili önerileri, kıyasın teorik kayıtlar arasına sıkıştırılmasına yönelik eleştirileri, maslahatı fıkıhın değişen sosyal olaylara uyum

sağlayabilmesi ve fikhî hükümlerin zaman ve mekâna göre değişmesiyle onun da değişebilmesine imkân verecek, müslümanların gelişmişliği önündeki hukukî ve fikrî engelleri kaldıracak anahtar bir kavram haline getirme ve bu hedefin gerçekleştirilmesi için örfel bir kaynak görevi yüklemek çabalarını, istihsan ve istishâb gibi zengin kavramlardan daha çok yararlanılması önerilerini zikretmek gerekir. Bunların bir kısmı İslâm dünyasındaki ilim çevrelerinde genellikle olumlu karşılarken yorumalcılık ve tarihselcilik gibi Batı düşüncesine ait kavram ve unsurlardan yola çıkılarak ortaya konan düşüncelerle bilhassa icmâ ve maslahat kavramlarına -Avrupa liberal düşüncesinin etkisi altında- fikhin mahiyeti ve kaynaklarıyla ilgili bütüncül tasavvurla bağdaşmayacak işlevler yüklemek çabaları ciddi tepkilere yol açmıştır (fikhin usulünün yenilenmesiyle ilgili görüş ve tartışmalar için bk. Boynukalın, s. 197-231).

BİBLİYOGRAFYA :

Şâfiî, *er-Risâle* (nşr. Ahmed M. Şâkir), Kahire 1359; Kerhî, *Risâle fi'l-uşûl* (Debûsî, *Te'sisü'n-nazar* içinde, nşr. Zekeriyâ Ali Yûsuf), Kahire, ts. (Matbaatü'l-İmâm); Cessâs, *el-Fuşûl fi'l-uşûl* (nşr. Uceyl Câsim en-Neşemî), Küveyt 1414/1994, I-IV; a.m.f., *Ahkâmü'l-Kur'ân* (nşr. Abdüsselâm M. Ali Şâhin), Beyrut 1994, I-III; İbn Cinnî, *el-Haşâ'îş* (nşr. M. Ali en-Neccâr), Beyrut, ts. (Dârü'l-kitâbi'l-Arabî), I-III; İbnü'l-Kassâr, *el-Mukaddime fi'l-uşûl* (nşr. Muhammed b. Hüseyin es-Süleymânî), Beyrut 1996; Bâkîllânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd* (nşr. Abdülhamîd b. Ali Ebû Züneyd), Beyrut 1413-18/1993-98, I-III; Kâdî Abdülcebbar, *el-Mugnî*, XII, 276, 277, 350, 447, 462, 508, 517, 526, 531; XIII, 48, 49, 52, 53, 58, 164, 188; XVI, 46; Debûsî, *Takvîmü'l-edille* (nşr. Halîl Muhyiddin el-Meys), Beyrut 1421/2001; Ebû'l-Hüseyin el-Basrî, *el-Mu'temed* (nşr. Muhammed Hamîdullah), Dimaşk 1384-85/1964-65, I-II; a.m.f., *Şerhu'l-Ümed* (nşr. Abdülhamîd b. Ali Ebû Züneyd), Medine 1990, I-II; İbn Hazm, *el-Ihkâm* (nşr. Ahmed M. Şâkir), Kahire 1970, I-II; a.m.f., *en-Nübez fi usûli'l-fikhî'z-Zâhiri* (nşr. Zâhid Kevserî), Kahire 1940; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *el-'Udde fi usûli'l-fikh* (nşr. M. Abdülkâdir Ahmed Atâ), Beyrut 2002, I-II; Bâcî, *Ihkâmü'l-fuşûl fi ahkâmü'l-uşûl* (nşr. Abdülmecîd Türkî), Beyrut 1995, I-II; Ebû İshak eş-Şirâzî, *et-Tebşûra fi usûli'l-fikh* (nşr. M. Hasan Heyto), Dimaşk 1403/1983; a.m.f., *el-Lüma' fi usûli'l-fikh*, Beyrut 2001; a.m.f., *Şerhu'l-Lüma'* (nşr. Abdülmecîd Türkî), Beyrut 1408/1988, I-II; İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *el-Burhân fi usûli'l-fikh* (nşr. Salâh b. Muhammed b. Uveyza), Beyrut 1997, I-II; a.m.f., *et-Telhiş fi usûli'l-fikh* (nşr. Abdullah Cevlem en-Nibâlî - Şübbeyr Ahmed el-Ömerî), Beyrut 1417/1996, I-III; Ebû'l-Usr el-Pezdevî, *Kenzü'l-uşûl* (Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr* içinde, nşr. Muhammed el-Mu'tasim-Billâh el-Bağdâdî), Beyrut 1417/1997, I-IV; Serahsî, *el-Mebûsât*, I-XXX; a.m.f., *el-Uşûl* (nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efğanî), Beyrut 1993, I-II; Ebû'l-Muzaffer es-Sem'ânî, *Qavâ'î'u'l-edille fi'l-uşûl* (nşr. M. Hasan İsmâil eş-Şâfiî), Beyrut 1997, I-II; Ebû'l-Yürs

el-Pezdevî, *Kitâb fihî Ma'rifetü'l-huceci's-şer'iyeye* (nşr. M. Bernard - E. Chaumont), Kahire 2003; Gazzâlî, *el-Menhûl* (nşr. M. Hasan Heyto), Dimaşk 1998; a.m.f., *el-Müstasfâ* (nşr. İbrâhîm M. Ramazan), [baskı yeri ve tarihi yok], I-II; Ebû'l-Vefâ İbn Akil, *el-Vâzih fi usûli'l-fikh* (nşr. G. Makdisî), Beyrut 1996-2002, I-IV; İbn Berhân, *el-Vüşûl ile'l-uşûl* (nşr. Abdülhamîd b. Ali Ebû Züneyd), Riyad 1403-1404/1983-84, I-II; Lâmişî, *Kitâb fi usûli'l-fikh* (nşr. Abdülmecîd Türkî), Beyrut 1995; Mâzerî, *İzâhu'l-mağşûl* (nşr. Ammâr et-Tâlibî), Beyrut 2001; Alâeddin es-Semerikandî, *Mizânü'l-uşûl* (nşr. Abdülmelik Abdurrahman es-Sa'dî), Bağdad 1407/1987, I-II; Üsmendî, *Bezlü'n-nazar fi'l-uşûl* (nşr. M. Zekî Abdülber), Kahire 1412/1992; İbn Rüşd el-Hafid, *ez-Zarûrî fi usûli'l-fikh* (nşr. Cemâleddin el-Alevî), Beyrut 1994; Fahreddin er-Râzî, *el-Mağşûl* (nşr. Tâhâ Câbir Feyyâz el-Alvânî), Beyrut 1997, I-VI; Muvaffakuddin İbn Kudâme, *Ravzatü'n-nâzir* (nşr. Abdülkerîm b. Ali b. Muhammed en-Nemle), Riyad 1998, I-III; Seyfeddin el-Âmidî, *el-Ihkâm fi usûli'l-ahkâm* (nşr. Seyyid el-Cümeylî), Beyrut 1406/1986, I-II; a.m.f., *Münthe's-sûl fi 'ilmi'l-uşûl* (nşr. Ahmed Ferîd el-Mezîdî), Beyrut 1424/2003; İbnü'l-Hâcib, *Münthe's-sûl*, Beyrut 1405/1985; a.m.f., *Muhtaşarü'l-Münthehâ* (İc'nin serhiyle birlikte), Beyrut 2000; Tâceddin el-Urmevî, *el-Hâşûl mine'l-Mağşûl* (nşr. Abdüsselâm Mahmûd Ebû Nâcî), Bingazi 1994, I-II; İzzeddin İbn Abdüsselâm, *Qavâ'idü'l-ahkâm*, Beyrut 1998; Şehâbeddin el-Karâfî, *Nefâ'isü'l-uşûl fi şerhi'l-Mağşûl* (nşr. Âdil Ahmed Abdülmecîd - Ali M. Muavvaz), Beyrut 1999, I-IX; a.m.f., *Şerhu Tenkihî'l-fuşûl* (nşr. Tâhâ Abdürraûf Sa'd), Kahire 1414/1993; Beyzâvî, *Minhâcü'l-uşûl* (Mahmûd b. Abdurrahman el-İsfahânî'nin serhiyle birlikte), Riyad 1999, I-II; Habbâzî, *el-Mugnî fi usûli'l-fikh* (nşr. M. Mazhar Bekâ), Mekke 1422; Muzafferuddin İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl (Bed'ü'n-nizâm)* (nşr. Sa'd b. Garîr b. Mehdî es-Sülemî), Mekke 1418-19, I-II; Ebû'l-Berekât en-Neseî, *Menârü'l-Envâr* (İbn Melek, *Şerhu'l-Menâr* içinde), İstanbul 1965; a.m.f., *Keşfü'l-esrâr*, Bulak 1316, I-II; Sîgnâkî, *el-Kâfi: Şerhu'l-Pezdevî* (nşr. Fahreddin Seyyid M. Kânit), Riyad 1422/2001, I-V; Tûfî, *Şerhu Muhtaşari'l-Ravza* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Beyrut 1407/1987, I-III; İbnü'l-Mutahhar el-Hilîlî, *Mebâd'ü'l-uşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl* (nşr. Abdülhüseyn M. Ali el-Bakkâl), Kum 1404; a.m.f., *Münthehâ'l-matlab fi tahkiki'l-mezhâb*, Meşhed 1412; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr* (nşr. Muhammed el-Mu'tasim-Billâh el-Bağdâdî), Beyrut 1417/1997, I-IV; İbn Cüze, *Takrîbü'l-uşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl* (nşr. Muhammed el-Muhtâr b. M. Emîn eş-Şinkitî), Medine 2002; Sadrüşşerîa, *et-Tavzih şerhu't-Tenkih* (nşr. M. Adnân Derviş), Beyrut 1419/1998, I-II; İbn Kayyim el-Cevziyye, *I'lâmü'l-muuaqqir'in* (nşr. Muhammed el-Mu'tasim-Billâh el-Bağdâdî), Beyrut 1996, I-IV; Bâbertî, *et-Takrîr li-usûli Fahri'l-İslâm el-Pezdevî* (nşr. Abdüsselâm Subhî Hâmîd), Küveyt 2005, I-VIII; Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, I-IV; Teftâzânî, *et-Telvih 'ale't-Tavzih (et-Tavzih ile birlikte)*, Beyrut 1998, I-II; İbn Haldûn, *Mukaddime* (nşr. Derviş el-Cüveydî), Beyrut 1416/1996; Molla Fenârî, *Fuşûlü'l-bedâ'iyi'*, İstanbul 1289, I-II; İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr fi usûli'l-fikh*, Kahire 1351; İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr* (nşr. Abdullah Mahmûd M. Ömer), Beyrut 1999, I-III; Kâfiyeci, *et-Teytir fi kavâ'idü 'ilmi't-tefsîr* (nşr. ve trc. İsmail Cerrahoğlu), Ankara 1974; Molla Hüs-

rev, *Mi'âtü'l-uşûl*, İstanbul 1289; Kirmastî, *el-Veciz fi'l-uşûl*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 797/1; Süyûtî, *el-İktirâh fi 'ilmi 'usûli'n-naḥv* (nşr. Ahmed Subhi Furat), İstanbul 1395/1975; İbn Kemal, *Tagyîrü't-Tenkîh fi'l-uşûl*, İstanbul 1309; Mevlânâ Mehmed İzmirî, *Hâşiye 'alâ Mi'âti'l-uşûl*, İstanbul 1309, I-II; Ebû Saïd el-Hâdimî, *Mecâmî'u'l-hakâ'ik*, İstanbul 1273; Güzelhisârî, *Menâfi'u'd-dekâ'ik*, İstanbul 1273; Şevkânî, *İrşâdül-fuhûl*, Mekke-Riyad 1997, I-III; Hasan b. Muhammed el-Attâr, *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Maḥallî 'alâ Cem'i'l-cevâmi'*, Beyrut 1999, I-II; Siddîk Hasan Han, *Ḥuşûlül-me'mûl min 'ilmi'l-uşûl*, İstanbul 1296; Gelenbevizâde Ahmed Tevfik Efendi, *Hamidetül-uşûl*, İstanbul 1295; Sava Paşa, *İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd* (trc. Baha Arıkan), Ankara 1955, I-II; Hacı Âdil Bey, *Usûl-i Fikh Dersleri ve Ali Haydar Efendi*, İstanbul 1326; Ahund Molla, *Kifâyetü'l-uşûl*, Kum 1424; Muhammed el-Hudârî, *Uşûlül-fikh*, Bulak, ts.; Seyyid Bey, *Usûl-i Fikh Dersleri*, İstanbul 1328-30, I-II; a.m.f., *Usûl-i Fikh: Medhal*, İstanbul 1333; G. Makdisî, *The Rise of Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West*, Edinburgh 1981; a.m.f., *Religion, Law and Learning in Classical Islam*, Hampshire 1991; a.m.f., *Ibn 'Aqil: Religion and Culture in Classical Islam*, Edinburgh 1997; A. Zysow, *The Economy of Certainty* (doktora tezi, 1984), Harvard University; Wael B. Hallaq, *Law and Legal Theory in Classical and Medieval Islam*, Hampshire 1995; a.m.f., *A History of Islamic Legal Theories*, Cambridge 1997; Christopher Melchert, *The Formation of the Sunni Schools of Law, 9th-10th Centuries C. E.*, Leiden 1997; İbrahim Kâfi Dönmez, "Usûlde İctihad Mümkün mü?", *II. Uluslararası İslâm Düşüncesi Konferansı*, İstanbul 1997, s. 243-250; a.m.f., "Fıkıh Usûlünün İşlevi ve İctihad Yöntemleri Hakkında Genel Bir Değerlendirme", *İslâmî İlimlerde Metodoloji / Usûl Mes'elesi* (haz. İsmail Kurt - Seyit Ali Tüz), İstanbul 2005, I, 661-673; B. G. Weiss, *The Spirit of Islamic Law*, Athens 1998; Mehmet Boynukalın, *Fıkıh Usulünde Yenilenme İhtiyacı ve Ortaya Çıkardığı Tartışmalar* (doktora tezi, 1999), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Murteza Bedir, *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet (Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamber'in Otoritesi)*, İstanbul 2004; Muhammed Hamidullah, *İslâm'ın Hukuk İlmene Katkıları* (ed. Vecdi Akyüz), İstanbul 2005, s. 53-55; Hasan Hanefî, *Mine'n-naş ile'l-vâkıf: Muḥâvele li-'âdeti binâ'i 'ilmi usûli'l-fikh*, Beyrut 2005, I-II; Tahsin Görgün, "Yeni' Anlama ve Yorumlama Yöntemlerinin Fıkıh Usûlüne Göre Durumu", *İslâmî İlimlerde Metodoloji / Usûl Mes'elesi* (haz. İsmail Kurt - Seyit Ali Tüz), İstanbul 2005, I, 675-698; H. Yunus Apaydın, "Yeni Bir Fıkıh Usûlüne İhtiyaç Var mı?", a.e., I, 699-707; a.m.f., "Klasik Fıkıh Usulünün Yapısı ve İşlevi", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 1, Konya 2003, s. 9-28; A. Cüneyd Köksal, *Fıkıh Usulünün Mahiyeti ve Gayesi*, İstanbul 2008; a.m.f., "Hanefî Fıkıh Düşüncesinde Akıl Kavramı ve Dört Mertebeli Akıl Anlayışı", *MÜİFD*, sy. 40 (2011), s. 40; N. Calder, "Usûl al-Fikh", *EI²* (İng.), X, 931-934.

A. CÜNEYD KÖKSAL
İBRAHİM KÂFİ DÖNMEZ

USÛL-i HADİS
(bk. ULÛMÜ'l-HADİS).